

BRAĆA RADIĆ I BOSNA I HERCEGOVINA DO 1918.

Trogrlić, Stipe

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:000339>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

Diplomski rad

BRAĆA RADIĆ

I

BOSNA I HERCEGOVINA

DO 1918.

Stipe Trogrlić

Split, 2024.

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

Diplomski rad

BRAĆA RADIĆ

I

BOSNA I HERCEGOVINA

DO 1918.

Student:

Stipe Trogrlić

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Edi Miloš

SADRŽAJ:

1. Uvod.....	3
2. Bosna i Hercegovina od okupacije do kraja Velikoga rata.....	4
2.1. Okupacija Bosne i Hercegovine.....	4
2.2. Od aneksije do kraja Velikoga rata.....	10
3. Antun Radić o Bosni i Hercegovini.....	13
3.1. Putovanje kroz Bosnu i Hercegovinu.....	14
3.2. Antun Radić i <i>Dom</i>	15
3.3. Misao o BiH kroz prizmu HPSS-a.....	19
3.4. O političkom djelovanju bosanskohercegovačkih katolika.....	22
3.5. Za Velikoga rata pa do smrti.....	25
4. Stjepan Radić i Bosna i Hercegovina.....	26
4.1. Politička ishodišta.....	28
4.2. <i>Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu</i>	29
4.3. Predavanja u Sankt Peterburgu i Moskvi.....	34
4.4. O Srbima.....	35
4.5. Političke vizije i stajališta nakon aneksije.....	37
4.6. Politička uvjerenja za Velikoga rata.....	39
5. Zaključak.....	42
6. Prilozi.....	44
6.1. Prilog I.....	44
6.2. Prilog II.....	48
7. Popis izvora i literature.....	50

1. Uvod

U ovom radu pokušali smo sintetski prikazati političke poglede braće Antuna i Stjepana Radić na Bosnu i Hercegovinu. U prvom dijelu rada riječ je o političkim pogledima i uvidima Antuna Radića. U drugom pak dijelu riječ je o onim Stjepanovim. Rekonstrukciju njihovih pogleda, izjava, uvida, zaključaka i projekcija učinili smo na temelju iščitavanja izvornih spisa braće Radić. Nije nam, naravno, bio moguć opsežniji istraživački zahvat. To bi iziskivalo puno više vremena i istraživačkih radnja, nego što je to moguće, pa i potrebno, za jedan diplomski rad.

Početno smo dali pregled političkih prilika od okupacije Bosne i Hercegovine, preko njezine aneksije pa sve do konca Velikoga rata. Razmatranje o odnosu Antuna Radića prema Bosni i Hercegovini otvorili smo njegovim zapisima koja nam je ostavio nakon putovanja kroz Bosnu i Hercegovinu. Zatim smo se zadržali na onima koje je objavljivao u listu *Dom*. Poteškoća koja nam se pri tom otvorila bila je u tomu što ovaj list nije dostupan u digitalnom izdanju, pa su svi navodi preuzimani iz literature koja nam je bila dostupna, a navedena je na koncu ovoga rada. Sljedeći korak bio je prikazati misao Antuna Radića kroz prizmu djelovanja i usmjerenja Hrvatske pučke seljačke stranke kojoj je, kako je poznato, bio utemeljitelj. Nismo izostavili ni njegove osvrte koji se tiču političkoga djelovanja bosanskohercegovačkih katolika, napose djelovanje vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera.

Drugi dio rada posvećen je misli i pogledima Stjepana Radića. Početno smo prikazali njegova politička ishodišta, radi boljšega razumijevanja problematike o kojoj je ovdje riječ. Središnji dio naše pozornosti zaokupila su razmišljanja S. Radića izražena u njegovoj knjižici *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Rekonstrukciju glavnih misli i izričaja ovdje iznesenih, nadopunili smo naglascima koje je razvio i izložio u svojim predavanjima u Sankt Peterburgu i Moskvi. Dodali smo zatim dio o politički pogledima Stjepana Radića na Srbe, tj. srpsku politiku kojoj je svojedobno svjedočio, kao i njegovim političkim vizijama i stajalištima nakon aneksije da bismo, ukratko, zaključili s prikazom političkih uvjerenja Stjepana Radića tijekom Velikoga rata. Budući da svaka interpretacija i prikaz uvijek nose dozu autorove subjektivnosti, a kako bismo čitatelju koji bi se dalje i dublje mogao interesirati za ove teme omogućili samostalan i izvoran uvid, donijeli smo, u prilogima, dva izvorna teksta: *Bosna i Hercegovina* iz pera Antuna Radića te *Hrvatsko narodno pravo na Bosnu-Hercegovinu* iz pera Stjepan Radića.

2. Bosna i Hercegovina od okupacije do kraja Velikoga rata

2.1. Okupacija Bosne i Hercegovine

Početak austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (BiH) 1878. godine značajan je čin u modernoj europskoj povijesti, a osobito u povijesti Balkanskoga poluotoka. U drugoj polovici 19. stoljeća, dvije pokrajine, Bosna i Hercegovina, polagano se otimaju iz sve slabijega zagrljaja već onemoćala „Bolesnika s Bospora“. Loša unutarnja i vanjska politika, mnoge nestabilnosti i ratovi doveli su do dekadencije Osmanskoga Carstva. Loša fiskalna politika Porte, obgrljena dugovima i lošim poreznim sustavom, dovela je do raspadanja državnoga monetarnog sustava. Posljedica svega toga bili su, među ostalim, i ustanci među tamošnjim stanovništvom. Jedan od njih bio je i onaj u Hercegovini koji izbija 1875. godine, a brzo se šireći zahvaća i okolne zemlje, dajući povoda za rat Srbije, Crne Gore te Rusije protiv Osmanskoga Carstva. To je dalo novi zamah, tada gotovo pa stoljeće dugom tzv. „istočnom pitanju“.¹

Cilj ustanika bio je jedan: srušiti osmanski agrarni sustav, koji je priječio seljacima slobodno uživanje posjeda. Međutim, pod tim zajedničkim ciljem, krili su se mnogi sitni interesi, ovisni o opredjeljenju njihova zagovaratelja. Među stanovništvom u BiH već su tada postojale mnoge razlike, sazidane na vjerskoj i nacionalnoj osnovi. Potonja je osnovica postajala sve jačom, nošena idejama o stvaranju nacionalnih država. Hrvati katolici svoju su nadu usmjerili u Austro-Ugarsku Monarhiju, nadajući se da će se uz njezinu intervenciju ostvariti sjedinjenje Bosne i Hercegovine i Trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Srpsko pravoslavno stanovništvo gajilo je čežnju o sjedinjenju Bosne i Hercegovine s Kneževinom Srbijom; stanovništvo pak islamske vjere koje je, u skladu sa svojom vjerskom pripadnošću, čuvalo svoju vjernost sultanu i Osmanskom Carstvu.²

Naravno, iznad interesa naroda Bosne i Hercegovine bili su interesi europskih sila, tako da je sudbina BiH ovisila o njihovoj zadnjoj riječi. Austro-Ugarska i Rusija, koja je bila u otvorenom sukobu s Osmanskim Carstvom, nastojale su pronaći zajedničke interese te podijeliti međusobni utjecaj. Rat carske Rusije i Osmanskoga Carstva okončao se Sanstefanskim mirom 3. ožujka 1878., a nedugo su zatim odluke mira revidirane na Berlinskom kongresu. Jedna od

¹ Josip Vrandečić, Zvonimir Sabljo, „Velika istočna kriza 1875. – 1878. godine“, *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „istočnoga pitanja“*, Zadar, 2007., str. 120.–122.

² Ivica Puljić, „Putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i suzbijanje ustanka u donjoj Hercegovini“, *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „istočnoga pitanja“*, Zadar, 2007., str. 93.–94.

odluka bila je da se Monarhiji povjeri europski mandat za zauzimanje Bosne i Hercegovine te provođenje trajne pacifikacije i uspostave reda. Carska Rusija, naravno, nije bila zadovoljna takvim odlukama, kao ni Osmansko Carstvo koje je bilo prisiljeno prihvatiti te odluke. Porta je inzistirala da okupacija njihova teritorija bude privremena karaktera, dok Monarhija, svjesna osmanske nemoći, nije ni pomišljala na takav ishod, nego je razvijala planove o svojem dubljem prodoru na Balkanski poluotok, otvarajući nove ekonomske i strateške mogućnosti. Ipak, odlučili su njegovati osmansku *de iure* upravu koja bi im pružala štiti od utjecaja ruskih interesa na to područje te su radije isticali humanitarne motive okupacije, nad političkim i strateškim.³

Okupacija je službeno započela 28. lipnja 1878. godine. Bečka je Vlada vjerovala da u BiH dominira struja sklona Monarhiji. Takvo uvjerenje pokazalo se kobnim jer se stvorio čvrst otpor, osobito među stanovništvom islamske i pravoslavne vjeroispovijesti koja su prema dostupnim popisima stanovništva iz toga period činila većinu. Bosanski vilajet, sastavljen od sedam sandžaka, u doba okupacije imao je 533 000 stanovnika, od kojih je muslimana bilo 240 000, pravoslavaca 239 000, katolika 86 000, Roma 6638 i 1250 Židova. Već je spomenuto da su postojali muslimanski i srpski interesi koji su zahtijevali daljnju autonomiju pokrajine i kategorično odbijali bilo kakvu vlast ili upravu Monarhije. Jedini koji su većinski gajili simpatije prema Monarhiji bili su katolici.⁴

Austrougarska vojska, predvođena generalom Josipom Filipovićem, zauzela je Sarajevo 19. kolovoza 1878. i uspostavila vojnu upravu nad pokrajinama Bosnom i Hercegovinom. Samo zauzeće Sarajeva nije slomilo otpor stanovništva nesklona Monarhiji pa su borbe potrajale sve do kraja listopada, a potom se nastavio tihi prosvjed, što je u konačnici iscrpljivalo ionako iscrpljen i siromašan narod i zemlju. Završetkom vojnih operacija vrhovna uprava nad BiH predana je austrougarskom zajedničkom Ministarskom vijeću koje je uspostavilo „bosansku komisiju“, da bi se konačno 26. veljače 1879. uprava povjerila zajedničkom ministru financija. S obzirom na to da tako razmjerni otpor nije bio očekivan, Vlada je bila prisiljenom odbaciti svoje planove o uređenju tih zemalja i prigrliti zatečeno stanje.⁵

Prvi značajni koraci učinjeni su s dolaskom na funkciju zajedničkoga ministra financija Benjamina Kállaya 1882. godine. On se prvo upustio u oblikovanje pokrajinske uprave koja bi trebala biti temelj za daljnji razvoj političkoga, socijalnoga, gospodarskoga i vjerskoga života

³ Božo Goluža, „Austrougarska okupacija pokrajina Bosne i Hercegovine“ (dalje: Austrougarska okupacija), *Josip Stadler život i djelo*, Sarajevo, 1999., str. 228.–229.

⁴ Ibid.

⁵ B. Goluža, „Austrougarska okupacija“, str. 236–237; Hamdija Kapidžić, „Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme Austrougarske uprave (državnopravni odnosi)“ (dalje: Položaj BiH), *Prilozi br. 4*, 1968., str. 60.

BiH. Upravi je dao civilni karakter, odvojivši vojnu vlast od civilne, a temelje je gradio na strogom centralizmu i apsolutizmu, imajući na umu da je ova zemlja *corpus separatum* Monarhije, u kojem stvarna vlast pripada caru, kao vladaru Austrije i Ugarske. Nadalje, Kállay je bio svjestan viševjerskoga stanja u BiH i znao je da nacionalno-vjerski činitelji mogu odigrati ključnu ulogu u postizanju monarhijskih ciljeva u BiH. Stoga je pružio podršku i inicijativu pokretanju konfesionalnih glasila, s namjerom da pokaže spremnost vlasti da očuva zatečeno vjersko stanje i razlike. Očekivani ishod te mjere bio je da će novopokrenuti listovi biti zahvalni novoj vlasti i da će omekšati svoje stajalište prema okupacijskoj sili. No, takav cilj nije postignut, već je ostvaren suprotan učinak od zamišljenoga: Dolazi, naime, do jačanja nacionalnih ideja, na koje je vlast gledala s prijekorom i u korijenu ih je nastojala rezati. U skladu s time, donesena je odluka o zabrani hrvatskoga i srpskoga imena te se pokreće plan o izgradnji bošnjačke nacije.⁶

Plan o stvaranju tzv. bošnjačke nacije i bošnjačkoga jezika bio je naglašen upravo za vrijeme spomenute Kállayeve uprave. Ta ideja nije bila nova, koncept se pojavio još krajem osmanske vladavine od strane vezira Šerif Osman Topal-paše, s namjerom da se staro muslimansko feudalno bošnjaštvo modificira u međuvjersko bošnjaštvo. Cilj je bio stvaranje jedinstvenoga bosanskoga identiteta, u koji bi bile uključene sve tri velike vjerske skupine. To ipak nije našlo čvrsto uporište u narodu, nego je uglavnom bilo promicano od istaknutih pripadnika svih vjeroispovijesti. U svrhu širenja i afirmacije bošnjaštva stvorena je bošnjačka zastava i grb, a u tu je svrhu trebao poslužiti i list *Bošnjak* koji je prvenstveno zastupao muslimansko pučanstvo. Pisanje *Bošnjaka*, uz polemike hrvatskoga i srpskoga tiska, poslužile su Kállayu da dodatno pogura ideju bošnjačke nacije, da se javno izjasni za istu te da je pokuša ozakoniti, što je i učinio na sjednici Austrijske delegacije 19. listopada 1892.⁷

Za pravoslavni puk koji se, pod utjecajem Srpske pravoslavne Crkve i njezina poistovjećivanja vjerske i nacionalne pripadnosti, većinski izjašnjavao kao srpski – ideja o bošnjaštvu bila je potpuno strana. Srpska pravoslavna Crkva svojom je hijerarhijom bila stalna sila koja je udaljavala pravoslavni puk u BiH od utjecaja Monarhije, posredujući srpske nacionalne, dobrim dijelom i velikosrpske, ideje koje osobito jačaju krajem 80-ih godina 19. stoljeća.⁸

⁶ Hamdija Kapidžić, „Položaj BiH“, str. 61.

⁷ B. Goluža, „Austrougarska okupacija“, str. 227; Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002., str. 386.

⁸ Ibid., str. 224.

Među katoličkim je pukom također prevladavao jasan vjerski osjećaj i odanost rimokatoličanstvu koje se sredinom 90-ih godina 19. stoljeća postupno poistovjetilo s hrvatskim nacionalnim osjećajem. Naravno, postojale su iznimke koje su uglavnom dolazile iz kruga bosanskih franjevac, sklonih prihvaćanju liberalnih ideja, pa tako i bošnjačke, ali bez većega uspjeha. Može se reći da je uvođenje bošnjačke nacije na neki način stvorilo protuučinak jer umjesto razvoja jedne ideje, bošnjačke, dolazi do jačanja ostalih nacionalnih ideja i stvara se slobodan prostor za nacionalne pokrete Hrvata i Srba.

Povjesničar Vjekoslav Klaić zabilježio je 1878. kako se u Bosni hrvatsko ime „malo čuje, jer je narodna svijest u narodu zamrla“. Franjevci su bili jedini nositelji narodne svijesti među katolicima, ali kakvoća i mogućnosti njihova rada bili su upitnim jer ni oni sami nisu bili učeni u duhu hrvatske misli pa, stoga, kaže Klaić, „nisu pravo znali tko su i što su“. Pozitivni pomaci glede toga nastaju djelovanjem đakovačko-srijemskoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera koji je osnovao Đakovačku gimnaziju i poticao razvoj školstva. Strossmayerov utjecaj na znanost i prosvjetu proširio se i na Bosnu, a na taj način se širila i njegova misao o hrvatskom nacionalnom identitetu. Još jedna činjenica koja nije išla u korist hrvatskoj narodnoj misli u BiH jest da se hrvatsko ime nije smjelo javno koristiti sve do 1899. godine. Ipak, hrvatska misao se polako ali uspješno širila kroz tisak koji je promovirao političke vizije iz hrvatskih zemalja.

Ovdje svakako treba istaknuti listove *Glas Hercegovca* (1855. – 1866.) i *Osvit* (1898. – 1907.) koji su promovirali pravašku politiku i interese tamošnjih katolika. Važno je također napomenuti da su oba lista imala međureligijski karakter i spremnost za suradnju i dijalog s muslimanima. Takvo stajalište potaknuto je jačanjem srpske propagande koja sve agresivnije ulazi među narod te se zato pokreće „bitka za muslimane“, usmjerena protiv srpstva i protiv propagiranja bošnjaštva. Naglašavalo se da muslimanima ne prijete opasnost od hrvatske nacionalne misli koja ne zahtijeva identifikaciju s katoličanstvom, kao što je to slučaj sa srpstvom i pravoslavljem, te da je religija stvar savjesti i pojedinca. Važnost ovoga jest u tomu što će se ta borba voditi kroz cijelo razdoblje austrijske uprave nad BiH i što će biti uzrokom značajnih političkih podjela među katolicima.⁹

Propaganda za pridobivanje bosanskohercegovačkih muslimana vodila se čak iz Banske Hrvatske, odakle je Čista stranka prava, predvođena Josipom Frankom, kroz svoje listove

⁹ B. Goluža, „Austroougarska okupacija“, str. 247; Mirjana Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“ (dalje: Hrvatska politika u BiH), *Historijski zbornik 19–20*, Zagreb, 1966. – 1967., str. 14.–20.

objavljivala niz članaka u kojima je optuživala pravoslavce za loše stanje u BiH. Isticalo se davno prije napisane riječi stranačkoga ideologa Ante Starčevića da su muslimanski velikaši „hrvatsko najstarije i najčistije plemstvo“. Propaganda je rađala plodom, što se pokazalo pri proslavi pjevačkoga društva *Trebević* 1900. godine, na kojoj su sudjelovali istaknuti pojedinci muslimanske vjeroispovijesti, poput pisca i pravnika Osmana Nuri Hadžića, koji su pozdravili hrvatsku misao kao eminentnu i kulturnu. Međutim, upravo prilikom toga događaja dogodio se i prvi značajan sukob unutar katoličke zajednice. Predsjednik društva, Nikola Mandić, otvoreno se zalagao za suradnju s muslimanima pa je, uz podršku upravnoga odbora Društva, donio odluku da se na proslavi izbacij ceremonija blagoslova stijega, ne bi li se pokazalo da je društvo već bilo uznapredovalo da mu mogu pristupiti i nekatolici.

Nasuprot tom stajalištu našao se vrhbosanski nadbiskup Josip Stadler koji je prozvao čelništvo *Trebevića* ovim riječima: „[...] kao da se katoličanstvo u Bosni dade tako lako od hrvatstva odvojiti i obratno, i kao da nisu muhamedanci o tom osvjedočeni, da smo mi katolici Hrvati. Zar ne kazuju braća muhamedanci da su Turci, braća hrišćani da su Srbi, a mi katolici da smo Hrvati?“¹⁰ Takvu politiku smatrao je neprihvatljivom i prevelikom cijenom za pridobivanje privremena saveznika. Stadlerov prosvjed došao je do razine da je zatražio od svećenstva da se povuče iz *Trebevića* jer je „uvreda za katolike da se sada nekolicini mudamedovaca za ljubav odbaci katolički običaj...“¹¹ Ovaj je događaj početak dugogodišnjega međukatoličkoga „sukoba“, izazvana različitim gledištima u odnosu prema istom cilju.¹²

Činilo se da se neka prekretnica dogodila 1903. godine, kada Kállayjevu funkciju preuzima ugarski barun Stephan Burián. Njegova je uprava opisana kao puno snošljivija od Kállayeve jer je porasla sloboda govora i pisanja, a u vjerskim pitanjima započinje politika predusretljivosti koja otvara mogućnost razvoju političkoga života i organizacija. No, Burián se vodio provjerenim načelom *divide et impera*, balansirajući među trima vjeroispovijedima, nastojeći ostvariti maksimalnu korist. Pravoslavcima u BiH dao je 1905. crkvenoškolsku autonomiju, potvrdio je srpsku narodnost i odobrio srpski jezik i ćirilčno pismo kao službeni za unutarnju uporabu. Plod toga bilo je stvaranje Srpske narodne organizacije 1907. godine koja je trebala djelovati kao politička stranka. Kao i pravoslavci, muslimani su vodili svoju borbu za vjersko-prosvjetnu autonomiju, tražeći još autonomniju BiH te poštovanje sultanova suvereniteta. Prateći težnje drugih dviju vjeroispovijedi, katolici su također zatražili vjersko-

¹⁰ M. Gross, „Hrvatska politika u BiH“, str. 20.

¹¹ Jure Krišto, *Riječ je o Bosni*, Zagreb, 2008., str. 48.

¹² M. Gross, Hrvatska politika u BiH, str. 17.–20.

prosvjetnu autonomiju katolika, ali Zemaljska vlada odbila je zahtjev pod opravdanjem da laici katolici nisu dovoljno uključeni u upravljanje crkvenim dobrima.¹³

Potez kojim se nastoji ojačati glas Hrvata katolika jest Stadlerovo pokretanje lista *Hrvatski dnevnik* 1906. godine. Kroz list se upućivalo kritike vladi zbog premale podrške katolicima i muslimanima naspram Srba pravoslavaca koji su i dalje iskazivali pretenzije na BiH. Drugi korak bilo je osnivanje vjersko-kulturne organizacije pod nazivom Hrvatska narodna zajednica (HNZ). Idejni začetnik bio joj je upravo nadbiskup Stadler, uz pomoć i podršku laičke inteligencije. Novonastala organizacija službeno je odobrena 10. studenoga 1907. godine, a njezin osnutak pružio je svjedočanstvo o mogućnosti suradnje unutar katolika u BiH jer su u rad zajednice bili uključeni i Stadler i laička inteligencija. HNZ je bio vođen vizijom ujedinjenja BiH s ostalim hrvatskim zemljama i jedna od prvih pisanih odluka Zajednice bila je namijenjena caru i kralju Franji Josipu I. koji je trebao posjetiti BiH, s ciljem da mu se iskaže želja o pripajanju BiH Banskoj Hrvatskoj. Međutim, muslimanska i pravoslavna strana to je shvatila kao izravnu prijetnju pa su u koordiniranoj akciji spriječili predaju takve pisane odluke prijestolonasljedniku Franji Ferdinandu koji je došao u posjet BiH umjesto cara.¹⁴

Uz otpor na koji je HNZ nailazio od strane Srba i muslimana, valja istaknuti da ona nije imala ni punu podršku političara iz hrvatskih zemalja. Politika „novog kursa“¹⁵, predvođena Hrvatsko-srpskom koalicijom (HSK), izbjegavala je otvoriti pitanje BiH, ne bi li pružila zadovoljštinu srpskim pristašama koalicije. Stoga je vodstvo HNZ-a odlučilo, koliko god je moguće, spriječiti prodor novokursaške ideje u Bosnu i Hercegovinu. ČSP je optuživala HSK da „podjaruje ustanak u Bosni“, ali optužbe nisu poljuljale suradnju srpskih i hrvatskih političara i njihovu politiku prema BiH. I nadbiskup Stadler otvoreno je kritizirao politiku koalicije. Pružio je podršku Josipu Franku, što je izazivao mnoge napade srpskoga tiska, a Frank je u njemu vidio vrsna diplomata.¹⁶ Stadleru se pridavala oznaka konzervativca koji pokušava zatomiti napredni element u BiH. To je zapravo ipak bio jedan od načina na koji se proklamirala

¹³ H. Kapidžić, „Položaj BiH“, str. 66.–68; J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 54.

¹⁴ J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 54.–56.

¹⁵ Politički program s početka 20. st. sastavljen od strane hrvatskih i srpskih političara iz banske Hrvatske i Dalmacije, kojemu je cilj bio promjena političkoga smjera Monarhije i rješavanje nacionalnog pitanja unutar iste – vidi: Hrvatska enciklopedija (LZMK) – Politika »novoga kursa«. ([politika »novoga kursa« - Hrvatska enciklopedija](#)) (pristupljeno 20. 7. 2024.)

¹⁶ Stjepan Matković, Marko Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907. – 1910.*, Zagreb – Split, 2014., str. 217.

ideja o autonomiji BiH, pod krilaticom „Bosna Bošnjacima“, a sve s prikrivenom namjerom o pripojenju tih zemalja Srbiji.¹⁷

Velikosrpska politika dosegala je 1908. godine nove vrhunce. Srpski list *Otadžbina*, potaknut glasinama o aneksiji i intervencijama Vlade u politiku BiH, objavio je članak naslovljen *Barut miriše*, čime se aludiralo na pobunu i rat. To je dalo povod za sudski proces protiv *Otadžbine* i konačan raskid suradnje Srba s muslimanima. Dio muslimana, na čelu s Ademagom Mešićem organizirao se u proljeće 1908. u Muslimansku narodnu stranku (MNS) koja je predstavljala blagi preokret glede stajališta muslimana o državnopravnim stvarima. Odbacili su potpunu autonomiju BiH, ali i sjedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom, dok o Hrvatima nije bilo spomena. Ipak, jasno je da su im stajališta bila prohrvatska jer je nakon raskida suradnje sa Srbima nastala nova hrvatsko-muslimanska koalicija, predvođena Nikolom Mandićem. Tako je mladi publicist Fadil Kurtagić zabilježio u svojim pismima da se u Sarajevu svjedočilo o slozi katoličke i muslimanske mladeži, kojoj je problem stvarala „vlašadija“.¹⁸ Jačanjem odnosa muslimana i Hrvata u BiH, dolazilo je do sve većih neslaganja među katolicima. Stadler je sve glasnije iznosio kritike na rad HNZ-a, a glavna zamjerka bila je na prosvjetni plan zajednice, za koji je izjavio: „Prosvjeta što bi se imala širiti među katoličkim narodom, ne smije da bude druga nego kršćanska prosvjeta, moralni odgoj katoličkog naroda mora se osnivati na principima katoličkog morala.“¹⁹ Iako je inače bio vrlo obziran prema muslimanima, nije bio uvjeren u dugoročnost te suradnje, zato se zalagao za suradnju između organizacija s već postavljenim vjerskim temeljima. Takvo stajalište činilo se opravdanim, ako se uzme u obzir nadbiskupova „pastirska“ zadaća. Stoga se nadbiskup Stadler, nezadovoljan politikom HNZ-a, 1910. godine upustio u stvaranje nove organizacije pod nazivom Hrvatska katolička udruga (HKU).²⁰

2.2. Od aneksije do kraja Velikoga rata

Aneksijom Bosne i Hercegovine, u listopadu 1908., situacija se nije puno promijenila. Želje Hrvata katolika o sjedinjenju hrvatskih zemalja s BiH i dalje su ostale velikom čežnjom, ali se barem na neki način pomaknula pozornost političara iz Trojedne Kraljevine na samostalnu politiku Hrvata u BiH. Bosanskohercegovački Hrvati i dalje nisu unutar svojih redova mogli

¹⁷ J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 56.

¹⁸ Tomislav Jonjić, *Ivo Pilar: pisac, političar ideolog (1898. – 1918.)* (dalje: Ivo Pilar), Agram, Zagreb, 2020., str. 155.

¹⁹ J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 60.

²⁰ *Ibid.*, str. 58.–60.

pronaći zajednički jezik, a stvaranjem nove organizacije dodatno se rasplamsao njihov sukob. Stadler je, po osnivanju HKU-a, iskoristio svoj nadbiskupski autoritet i okružnicom zabranio članstvo i djelovanje u HNZ-u svim svećenicima i redovnicima. Takva odluka bila je isključivo političke naravi, što se može zaključiti iz činjenice da je samo tri dana prije izdavanja okružnice, 17. veljače 1910., car Franjo Josip sankcionirao Zakone o ustavnim odredbama. Time je započelo ustavno razdoblje BiH, a slijedno tomu raspisani su i izbori za Bosanskohercegovački sabor. Prema novim zakonskim odlukama, Hrvatima katolicima pripalo bi 16 od 72 zastupnička mandata. Prvi izbori, održani u svibnju 1910. godine. Unatoč Stadlerovim intervencijama, HKU je osvojio samo 6 mandata, dok je HNZ-u pripalo ostalih 11 mandata.²¹

Bosanskohercegovački sabor imao je u razdoblju od 1910. do početka rata 1914. godine četiri zasjedanja. Posljednje zasjedanje održano je početkom 1914. i potrajalo je sve do kobnoga 28. lipnja 1914., kada je počinjen atentat u Sarajevu na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. Taj događaj bio je povodom za rat, a u ratnim okolnostima suspendiran je Ustav i svi zakoni Bosne i Hercegovine te je ukinuta civilna uprava.²² Početak Prvoga svjetskog rata pronio je osjećaj beznada, nepovratna raspada stare strukture i potrebu da se postavi novi politički, nacionalni i vjerski temelj. Nastupila je uprava generala Stjepana Sarkotića koji je tražio načine kako osigurati hrvatske nacionalne interese unutar postojećega političkog okvira, odupirući se jugoslavenskim idejama, ali i centralizmu Beča i Budimpešte. U svojim je izvješćima Vladi iskazivao strah od širenja suradnje između hrvatske i srpske politike u BiH te je pozivao na odlučno sprječavanje takvih suradnja. Vjerovao je da se jedan dio Hrvata okrenuo suradnji sa Srbima te je to i dokazivao. Osim u sprječavanju širenja srpskih posezanja, Sarkotić je djelovao i protiv ugarskih pretenzija koje je vlast u Budimpešti sve jasnije formulirala.²³

Tijek rata postupno je poticao bečku politiku na pristajanje uz modificirani dualizam, dok je mađarska strana bila predana ostvarenju velikomađarske ideje. Nakon smrti kralja i cara Franje Josipa I., u samoj Bosni i Hercegovini, kao i u Hrvatskoj, jačali su zahtjevi za većom samostalnošću. Traženja su bila utemeljena na „narodnom načelu“, odnosno na „pravu naroda na samoodređenje“. To je posebno bilo izraženo kroz Svibanjsku deklaraciju Jugoslavenskoga kluba u Carevinskom vijeću od 30. svibnja 1917. Tekst deklaracije može se opisati kao ambivalentan te iz njega samoga ne proizlazi veći značaj deklaracije, ali je deklaracija imala

²¹ J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 63; Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (dalje: *Politička djelatnost Josipa Stadlera*), Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 462.

²² Ivan Balta, „Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja ustava 1910. godine“, *Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.)*, Tuzla, 2011., str. 43.

²³ Z. Grijak, *Politička djelatnost Josipa Stadlera*, str. 530.–537.

snažan odjek u društvenom i političkom životu te se u mjesecima nakon njezine objave razvio „deklaracijski pokret“, u kojem su sudjelovale razne političke stranke, različitih političkih pogleda. Jugoslavenski klub osobitu je pozornost posvetio Bosni i Hercegovini, vjerujući da u tim zemljama „deklaracijski pokret“ polaže ispit zrelosti jer je „Bosna točka, gdje se mora stvoriti ili uništiti naše narodno [jugo/južnoslavensko] jedinstvo.“²⁴ Taj pokret nije zaobišao ni crkvene krugove, kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni i Hercegovini. Nadbiskup Stadler, kao predstavnik Hrvata katolika u BiH, na prvu je prihvatio Svibanjsku deklaraciju kao temelj za politički opstanak i razvoj hrvatskih zemalja. No, prilikom posjeta Antona Korošeca, predsjednika Jugoslavenskoga kluba, Ivo Pilar je, u nadbiskupovo ime, izložio Promemoriju koja je predlagala preustroj dvojne Monarhije prema ograničenu trijalizmu. U studenom 1917. u javnost je objavljena Stadlerova Izjava koja se sadržajno u potpunosti razlikovala od Svibanjske deklaracije, a supotpisnici su bili 51 sarajevski odličnik. Zbog razlike u stajalištima, Stadlera su napustili neki njegovi svećenici i bliski suradnici, ali i urednici *Hrvatskoga dnevnika*. Franjevci su, očekivano, bili opozicija nadbiskupu pa su i oni većinski podržali Svibanjsku deklaraciju.²⁵ Nadbiskup je i dalje gajio nade da će se sve hrvatske zemlje, u koje je smatrao da spada i Bosna i Hercegovina, sjediniti u jedno tijelo pod habsburškom kućom, ili ako bi bilo moguće barem da se BiH sjedini s Banskom Hrvatskom.²⁶

Pristaše pak Svibanjske deklaracije različito su shvaćali njezine osnovne postavke i za neke je od njih spominjanje hrvatskoga državnoga prava i habsburškoga okvira bio samo taktički potez na putu do posebne jugoslavenske državnosti. Stadler se pak, ne izlazeći iz habsburškoga državnoga okvira, zgražao nad stajalištem o južnoslavenskom carstvu, u kojem bi se hrvatsko ime iščezlo pod pojmom jugoslavenske narodnosti. Situacija je razriješena 1. prosinca 1918. u Beogradu kada je Delegacija hrvatskoga Narodnoga vijeća pristala na ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom.²⁷

²⁴ Zlatko Matijević, „Izjava' vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera iz studenoga 1917. godine (dalje: Izjava Josipa Stadlera), *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 31, br. 1, str. 60.

²⁵ Z. Grijak, *Politička djelatnost Josipa Stadlera*, str. 539; J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 77.

²⁶ Z. Matijević, „Izjava' Josipa Stadlera“, str. 61.–65; Milenko Krešić, „Neki najznačajniji momenti javnog djelovanja nadbiskupa Stadlera u vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Vrhbosnensia*, vol. 23, br. 1, Univerzitet u Sarajevu, 2019., str. 23.

²⁷ Z. Grijak, *Politička djelatnost Josipa Stadlera*, str. 538.–540, J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 75.–77.

3. Antun Radić o Bosni i Hercegovini

O Antunu Radiću nije napisano puno ili, bolje rečeno, nije napisano dovoljno s obzirom na njegov značaj i njegovu djelatnost u znanstvenom i političkom životu Hrvatske na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Rođen je 11. lipnja 1868. godine u seljačkoj obitelji u Trebarjevu Desnom, selu u blizini Siska. Već kao dijete pokazivao je darovitost koju je nastavio razvijati kroz osnovnoškolsko obrazovanje, a zatim i kroz gimnazijsku naobrazbu u Zagrebu. Tijekom školovanja u Zagrebu razvio je interes za politička zbivanja u Habsburškoj Monarhiji. Upoznao se s borbom hrvatskih političara protiv mađarske prevlasti, težnjom Hrvata da se sve hrvatske zemlje okupe u jednu cjelinu te se i on, kao mnogi njegovi vršnjaci, zanosio zamislima Ante Starčevića i Stranke prava. Školovanje je nastavio na Zagrebačkom sveučilištu i u Beču, upisavši slavistiku i filologiju. Tijekom studija, na kojem je temeljito i savjesno izvršavao sve obveze, stupao je u kontakte s mnogim oporbenim političarima i na taj način stvarao sebi put i pretpostavke za buduće djelovanje. Konačno, doktorirao je 1892. godine disertacijom *O nekim eshatološkim motivima u hrvatskoj knjiženosti*. Potom započinje svoju profesorsku službu koju je vršio sve do 1897. godine.²⁸

Osobiti interes pokazivao je prema običnom puku, narodu, koji je u njegovo doba bio pretežito seljačkim, i prema narodnoj kulturi, koja se iskazivala kroz raznolike nošnje, bogatstvo izričaja, pjesmama, poslovicama, običajima i samim načinom života. Prema njegovoj definiciji, narod je postojao kao narod i onda kad nije bio politički subjekt. Svoju zanimanje za navedene teme napokon je mogao aktivno uzdržavati i poticati od svibnja 1897. kada je izabran na dužnost urednika *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena* koji je bio prvi etnološki časopis u izdanju Južnoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU-a). Svoj početni urednički elan usmjerio je na izradu programa *Zbornika*, a kao plod toga rada je nastala *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. To je bilo kapitalno djelo, objavljeno u drugom svesku *Zbornika*, koje je na temeljit i stručan način davalo upute svim budućim sakupljačima građe o narodnom životu.²⁹

²⁸ Ivo Perić, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, Dom i svijet, 2002., str. 15.–57.

²⁹ Ibid., str. 81.–91.

3.1. Putovanje kroz Bosnu i Hercegovinu

Svoju znanstveno-sakupljačku vještinu Antun Radić prikazao je prilogom u četvrtom svesku *Zbornika* napisavši *Izvjeshće o putovanju po Bosni i Hercegovini*. Radom je pružio uvid u život običnoga puka u Bosni i Hercegovini te opisao susrete s tamošnjim sabiračima građe o narodnom životu i običajima. Na svojem putovanju obišao je Duvno, Mostar, Trebinje, Ljubuški, Stolac, Fojnicu, Sarajevo, Ilidžu, Visoko, Kiseljak, Kreševo, Bugojno i Travnik, vođen je krilaticom „Što čovjek opazi, najviše vrijedi“.³⁰ Sam Radić naglasio je da mu je namjera bila držati se golih činjenica, koliko god je to moguće, ali da je to ponegdje bilo nemoguće jer su dojmovi bili prejaki za objektivnost.³¹

Putovanje je započeo 20. srpnja 1899. godine iz Zagreba, a u Sarajevo je stigao već 22. srpnja, odakle se uputio dalje za Trebinje u južnoj Hercegovini. Tijekom putovanja zabilježio je mnoge razgovore i susrete, a neke osobito treba istaknuti jer pružaju uvid u svijest ljudi u BiH o društvenim i političkim stvarima. Jedna od najzanimljivijih Radićevih opaska jest ona o odnosima između begova i njihovih kmetova. Posjećujući Jusuf-bega Resulbegovića-Kapetanovića daje nam pogled u jedan muslimanski dom i interakciju među članovima toga doma. Zapisuje kako je, unatoč patrijarhalnom sustavu, kultura gospodara i podložnika – jednaka. To opažanje ponavlja još nekoliko puta tijekom putovanja, zapisavši: „ni spominjao ne bih toga, da se nijesam morao čuditi gledajući, kako su moji gostoprimeci, begovi, postupali s hamalom (a 'hamal' je najniži stvor ovamo) – kao sa sebi ravnim [...] Može li se to u nas pomisliti?“³²

Nadalje, kroz svoje razgovore provlači i pitanje o stajalištu ljudi glede okupacije BiH i okupacijske uprave. O tomu konkretan odgovor pronalazimo u riječima spomenutoga Jusuf-bega koji kaže: „O 'Švabi' se govori – i šuti – mnogo, ali 'Švaba' sudi pravo. To govore i Turci i kršćani – složno, u jedan glas.“³³ Radić na to dodaje i svoj komentar, ne skrivajući iznenađenost begovim riječima, i kaže: „doista mora da je golema promjena nastala u pravu i zakonu, kad se ovo ovako složno priznaje, kad znamo za psihološku pojavu: da se mrženu protivniku redovito ne priznaje ništa pa ni samo dobro.“³⁴

³⁰ Ivo Perić, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, Dom i svijet, 2002., str. 82.

³¹ Ibid., str. 82.

³² Antun Radić, „Izvjeshće o putovanju po Bosni i Hercegovini“, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU knjiga 4.*, str. 311.

³³ Ibid., str. 299.

³⁴ Ibid., str. 299.

Treća tema koja se provlači kroz *Izvjeshće* jest „ime hrvatsko“. Putujući Bosnom i Hercegovinom, uvjerio se na mnogim mjestima „da je ime hrvatsko po Bosni i Hercegovini seoskom svijetu posve nepoznato“³⁵, što potkrjepljuje zapisima razgovora. Jedan od njih se zbilo dok je prolazio kraj vrela rijeke Bune. Naišao je na dva seljaka iz Nevesinja i razgovoru s njima zaključio je da „ovi ne znadu ni da su 'srbi', ni 'pravoslavni'; znadu da nijesu Turci, a za katolike ne znaju, kao ni za 'latine'. Znadu, da imadu popa, a kad su mi rekli, da ima bradu, onda sam tek bio na čistu. Ljudi su – za čudo – pitomi. Kako su me blaženo gledali, kad sam ih koješta pitao i pušio s njima.“³⁶ Također, za vrijeme posjeta Varcar-Vakufu, razgovarajući s velikašem Mustaj-begom, primijetio je njegov interes za europsku politiku, ali ga je zatekla begova izjava: „Čuj! Moj Muhamed (njegov nećak, školovan u Austriji, op. a.) kaže, da je Hrvat. I ja bih bio, samo ne znam, što je to [...] Reci mi ti pravo, što je to?“³⁷ S druge pak strane, na putu do Travnika susreće Hasan-bega, muslimana, gimnazijski školovana koji je potom proveo pet godina školujući se u Carigradu. Iz razgovora s njim, Radić je zapisao: „Kad sam ga upitao, je li oženjen i ima li djece, odgovori, da ima, ovakvoga – pokaže – Hrvatića.“³⁸

Navedeni razgovori mogu nam poslužiti kao pokazatelji da je u Bosni i Hercegovini u narodu poimanje nacionalne svijesti 1899. još bilo u svojim začetcima. Primjetno je i da su oni koji su izrazili svoju nacionalnu pripadnost bili školovani ljudi, dok je za obična seljaka i neškolovana velikaša to bio apstraktan pojam. Zaključujući svoje *Izvjeshće*, Radić zapisuje da je Bosna i Hercegovina svijet za sebe, o kojem se puno priča, ali ga se malo poznaje i ne postoji volja da se nešto konkretno učini po pitanju toga.³⁹

3.2. Antun Radić i *Dom*

Braća Radić s ponosom su isticali svoje seljačke korijene i to je bio ključ za razvoj njihove daljnje politike i načina razmišljanja. Unatoč visokom obrazovanju i političkom djelovanju, ostali su emotivno vezani za selo i narod, nisu se dali „pogospoditi“. Pratili su bilo i potrebe seljaka pa je Antun donio zaključak da je potrebna promjena koja bi usmjerila taj puk da se politički organizira i prosvjetno usmjeri. U seljaštvu, kao najbrojnijem dijelu stanovništva, vidio je budućnost Hrvatske. Vođen time, odlučio je pokrenuti list primjeren običnom

³⁵ Antun Radić, „Izvjeshće o putovanju po Bosni i Hercegovini“, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU knjiga 4.*, str. 308.

³⁶ Ibid., str. 309.

³⁷ Ibid., str. 316.

³⁸ Ibid., str. 312.

³⁹ Ibid., str. 324.

hrvatskom seljaku, razumljiv i satkan od tema koje bi čitatelju bile zanimljive i korisne. Vjerovao je da bi se takav list mogao tiskati samo prihodima od pretplata pa se upustio u taj pothvat, izdajući prvi broj *Doma*, s podnaslovom *List hrvatskom seljaku za razgovor i nauk*. *Dom* je prvi put objavljen 15. prosinca 1899. godine i od tada je izlazio dvotjedno, sve do 1904. godine. Objavljeni tekstovi nisu nosili potpis autora jer je autor svih tekstova bio upravo sam Antun Radić.⁴⁰

Kroz tekstove objavljene u *Domu*, Antun se u više slučajeva dotiče i Bosne i Hercegovine, spominjući ju u kontekstu hrvatskih zemalja, komentirajući političke prepirke, kritizirajući političke predstavnike... U prvom broju spominje tako šest hrvatskih zemalja i to u članku *Koliko ima Hrvata i njihove zemlje*.⁴¹ Jasno opisuje čitateljima svih šest zemalja i smješta ih na zemljovidu, a među njih ubraja: Dalmaciju, Istru, Slavoniju, Bosnu, Hercegovinu i Hrvatsku. Naziva ih „velikom krpom zemlje na četiri ugla ili ćoška“ u kojoj živi „oko pet milijuna duša“⁴², „imadu jednog gospodara i vladara, ali nemaju jedne vlade“.⁴³

Pišući o BiH, prvo piše njezinu povijest i o turskim osvajanjima: „Oni su pred 450 godina osvojili Bosnu, a kasnije i Hercegovinu [...] a naš im je sviet bio sluga i kmet. Mnogi su velikaši bosanski i hercegovački ostavili i svoju kršćansku vjeru i primili vjeru Muhamedovu, tursku, pa su još i danas mnogi velikaši bosanski turske vjere, ali njesu Turci.“⁴⁴ Iz ovoga opisa treba istaknuti da Antun Radić muslimane u Bosni i Hercegovini ne vidi kao Turke jer oni nisu Turci po narodnosti i jeziku, nego samo „po vjeri i zakonu turskom, za pravo: po zakonu muhamedanskom ili po islamu“.⁴⁵ Upravo u tomu i jest jedan od problema koji, po njegovu mišljenju, sprječava da BiH napreduje. Naime, on smatra da narod u tim zemljama ne može napredovati sve dok postoji više od jednoga zakona i običaja, a u BiH postoje tri. Nadalje, ne postoji sloga među muslimanskim, pravoslavnim i katoličkim stanovništvom koja bi mogla zamijeniti prvi uvjet.⁴⁶ Dijagnosticirajući probleme naroda u BiH zapisao je kako „nijednom narodu ne može nitko dati mira, reda ni sreće, dok narod sam ne zna: što je mir, što je red, dok ne zna, kakovu sreću hoće. A kad narod zna, što hoće, onda onako i jest, onako i mora biti. Zato ne vjerujte nikomu, da je i našoj nesreći tko drugi kriv, nego najviše mi sami.“⁴⁷

⁴⁰ I. Perić, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, str. 117.–125.

⁴¹ Antun Radić, *Sabrana djela II*, Zagreb, 1936., str. 7.–10.

⁴² *Ibid.*, str. 7.–10.

⁴³ *Ibid.*, str. 19.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 21.–22.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 58.–59.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 58.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 228.–231.

Izvještavajući čitatelje o stanju u hrvatskim zemljama, pisao je 1901. godine i o obnovi hrvatskoga života u BiH. Prenosi kako „po Bosni ima dosta zabave, veselja, hrvatske pjesme i života od kad je vlada dopustila, da se osnivaju hrvatske narodne čitaonice.“⁴⁸ Pozitivno je gledao na takve vijesti iz BiH jer ga je neprestano morilo pitanje sjedinjenja hrvatskih zemalja. Zanimljivo da ih je on promatrao kao jednu cjelinu i naglašavao neraskidivu vezu između njih. Kako bi to što zornije prikazao čitateljima *Doma*, usporedio je hrvatske zemlje s kruhom koji je raskomadani, a dijelovi koji nedostaju jesu Dalmacija i Bosna i Hercegovina: „I tako vidite, da bez Bosne i Hercegovine ostaje banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji samo gola kora: hoćemo li se najesti, treba nam i sredine, treba nam Herceg Bosna. A za nju se još ne zna, čija će biti: na papiru je još turska, u njoj vlada Austro-Ugarska, a pravi joj je gospodar ciela Evropa... Dok se to ne rieši i ne odluči, teško je odlučiti i to, što će biti s Dalmacijom. A kad se rieši, što će biti s Bosnom i Hercegovinom, onda će i Dalmacija dobiti svoje mjesto – onda će biti riješeno „hrvatsko pitanje“.“⁴⁹ Konkretno, o Dalmaciji i BiH kaže da su „tako sraštena, kao nokat i meso“⁵⁰ Također ističe: „Bilo, kako mu drago, ovako će biti svakako: Gdje bude Bosna i Hercegovina, tu će biti Dalmacija; a gdje je ovo troje, tu je većina hrvatske zemlje, tu će biti u budućnosti i hrvatska snaga, koja će i ostale Hrvate k sebi prikupljati – pa bilo komu pravo ili krivo.“⁵¹

Bilo mu je jasno da se o hrvatskom pitanju pokušava odlučiti *de nobis, sine nobis* i da se „u tu našu djedovinu uvlači tudjinac.“⁵² Bosna i Hercegovina bile su zemlje gdje Hrvati imaju „pune ruke posla“⁵³, a Vlada je u svim zemljama Monarhije kroz prosvjetu djelovala protunarodno. Smatrao da je cilj austrougarske obrazovne politike u hrvatskim zemljama bio spriječiti integraciju hrvatskoga naroda. Svoje uvjerenje potkrepljivao je time da se u hrvatskim školama ne uči o hrvatskoj domovini kao cjelovitoj i narodu kao jednom, nego se to izvodi parcijalno. Učenici su u Dalmaciji imali priliku slušati i učiti samo ponešto o Dalmaciji, učenici u Bosni slušali su samo o Bosni, dok se u Banskoj Hrvatskoj učilo samo o Hrvatskoj i Slavoniji. Na taj način sputavani su mladi umovi koji su trebali biti nositelji hrvatske misli i svijesti.⁵⁴ Kritizirao je i Kállayevu upravu nad BiH jer je smatrao da neprestance izaziva podjele između Srba i Hrvata, braneći muslimane. Takva politika bila je moguća jer je narod zaslijepljen i neuk,

⁴⁸ A. Radić, *Sabrana djela III*, Zagreb, 1936., str. 71.

⁴⁹ Ibid., str. 116

⁵⁰ Ibid., str. 420.

⁵¹ A. Radić, *Sabrana djela IV*, Zagreb, 1936., str. 61.

⁵² A. Radić, *Sabrana djela III*, Zagreb, 1936., str. 296.

⁵³ Ibid., str. 296

⁵⁴ I. Perić, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, str. 150.

[:] „nitko ga pravo ne uči, nego samo na svoju stran vuče, da mu služi.“⁵⁵ Ključ za postizanje hrvatskoga cilja bio je prema Antunu Radiću u tomu da se po „Herceg-Bosni bude čitala i širila hrvatska knjiga, a s njom i jedna hrvatska misao“, a potom ujedinjenje u gospodarstvu i trgovini.⁵⁶

Iz svega prethodno navedenoga mogli bismo sasvim jasno i nedvosmisleno potvrditi da je Antun Radić smatrao da Bosna i Hercegovina jest dio Hrvatske. No tu ne smijemo zapasti u zabludu da se on zalagao za stvaranje teritorijalne „Velike Hrvatske“. On je jasno pisao da njega ne zanima i da mu nije toliko stalo do same zemlje, koliko do samoga naroda. U drugom broju *Doma* iz 1903. godine, u članku naslovljenu *Jesmo li složni* piše sljedeće: „Jedan se ne će složiti zato, što oni drugi ne priznaju, da je Bosna i Hercegovina čisto i samo hrvatska zemlja. 'Priznajte, da je Bosna i Hercegovina samo hrvatska, pa ćemo se složiti.' Tako kaže taj jedan, a ne vidi, da narod bježi ne samo iz Like, nego i iz Posavine u Ameriku, a iz Bosne u Tursku. Ali što je njemu do naroda! Glavno je zemlja, tako da ti se čini kao da ljubi više zemlju nego narod.“⁵⁷

Iste godine, piše također članak naslovljen *Državno pravo i narod ili Čija je Bosna?* Tu izričito ističe da „velika Hrvatska“ nije neki veći komad zemlje, nego samo ujedinjeni hrvatski narod. U članku tako navodi sljedeće: „Vi znate da se k 'velikoj' Hrvatskoj računa Bosna i Hercegovina. Ali vi znate i to, da u toj Herceg-Bosni živi više takvoga naroda, koji je proti Hrvatima, nego takvoga, koji je za Hrvate. Pače još i više: njekoji naši ljudi strašno grde onaj narod u Bosni, koji nije za Hrvate, pa ipak ti isti ljudi traže i zahtjevaju: Bosna mora biti hrvatska! Dakle, ti ljudi očito hoće zemlju, a ne će naroda! Ili ako hoće i narod, očito hoće to, da taj narod proti njegovoj volji strpaju pod hrvatsku vladu i da tako stvore 'veliku' Hrvatsku. – Ja po duši kažem, da nisam za takvu veliku Hrvatsku.“⁵⁸

Bosna i Hercegovina bez naroda koji je za ujedinjenje s hrvatskim zemljama nije ni od kakve koristi, smatra Antun Radić te piše da kad bi se narod u Bosni i Hercegovini pitao komu bi Bosna i Hercegovina trebala pripasti, onda bi muslimani svi jednoglasno rekli da bi najviše voljeli da pripadne sultanu, a i većina bi Srba rekla da je bilo bolje pod osmanskom vladom.⁵⁹ Smatra također da se narodu ne može zaprijetiti i zapovjediti da moraju pripasti pod Hrvatsku, nego da narodu treba razložiti da će mu tek biti bolje, „a ovo je, reći ću, samo za čas, što ti se

⁵⁵ A. Radić, *Sabrana djela IV*, Zagreb, 1936., str. 175.

⁵⁶ A. Radić, *Sabrana djela III*, Zagreb, 1936., str. 143.

⁵⁷ A. Radić, *Sabrana djela V*, Zagreb, 1936., str. 21.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 86.

⁵⁹ *Ibid.*, str. 86.

pod Turčinom čini bolje.“⁶⁰ Zemlju, zaključit će, više nije dovoljno vojno osvojiti, nego je potrebna intervencija škole i prosvjete. Nije dosta „ujarmiti čovjeku tielo, nego mu treba privezati i dušu. A dušu veže samo misao, nauk.“ Isti taj nauk treba biti i hrvatsko državno pravo.⁶¹

Dakle, Antun Radiće je isticao pravo Hrvata na Bosnu i Hercegovinu, te, poznajući njegove pravaške političke korijene, mogli bismo zaključiti da je njegovo viđenje dobrim dijelom zasnovano na pravaškom-neodvišnjačkom programu iz 1894. koji je na veoma sličan način izricao o ovom pitanju.⁶²

3.3. Misao o BiH kroz prizmu HPSS-a

Osnivanjem Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS), 22. 12. 1904., Antun Radić se dodatno predao politici i političkom djelovanju. Njegov list *Dom* prestao je izlaziti 1904., a kroz političko djelovanje doživljavao je uspjehe i neuspjehe. Bio je na listi stranke u trima izbornim kotarima na redovitim saborskim izborima 1906. godine, no nije ostvario uspjeh. Isti scenarij ponovio se i u veljači 1908. godine, ali ovaj je put HPSS ostvario dva zastupnička mjesta i to za Stjepana Radića i Vinka Lovrekovića. Početkom svibnja 1910. Antun Radić izabran je kao zastupnik izbornoga kotara Ludbreg. Međutim, krajem mjeseca pročitao je kraljev otpis kojim se saborsko zasjedanje odgodilo do daljnjega, da bi 22. kolovoza 1910. Sabor bio raspušten. A. Radić ponovno je izabran u Sabor u listopadu 1910. i taj je uspjeh ponovio i u prosincu 1911. godine. Neuspjeh ga je zatekao na posljednjim saborskim izborima u Banskjoj Hrvatskoj u prosincu 1913. i nakon toga više nije uspio ostvariti saborski mandat.⁶³

U periodu nakon osnivanja HPSS-a i gašenja njegova lista *Dom*, Antun Radić djelovao je na više strana, pišući za listove HPSS-a. U ožujku 1905. piše članak za *Hrvatsku misao*, naslovljen *Pučka politika*. U jednom njegovu dijelu daje svoj komentar na tzv. „gospodsku politiku“ koja je za cilj imala vlast i gospodstvo, tj. imati što veću vlast i gospodstvo. Odgovara na prozive i upite „gospode“ o stajalištima HPSS-a glede hrvatskih zemlja. Dosljedan prethodnom mišljenju, piše da će Hrvatska „sezati tako daleko, kako daleko bude na okupu naroda, koji će tu državu svojom voljom stvarati i stvoriti. Štogaod i kolikogaod naroda pristane uz hrvatsku politiku i svojom se voljom pridružiti hrvatskom narodu i domovini – to će biti

⁶⁰ A. Radić, *Sabrana djela V*, Zagreb, 1936., str. 86.

⁶¹ Ibid., str. 87.

⁶² Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895. – 1903.*, Dom i svijet, Zagreb, 2001., str. 45.

⁶³ I. Perić, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, str. 233.–255.

hrvatska država [...] no još ćemo se više radovati, ako se hrvatskoj misli i državi pridruži sav narod našeg plemena, kolikogod živi na okupu, pa bio on u Posavini, Podravini, Bosni, Istri, Dalmaciji itd.“⁶⁴ U istom se članku još jednom referira na zamisao velike Hrvatske. Ponovno odbacuje sve insinuacije na tu zamisao te piše da „o tom nema govora, da bismo sanjali o tom, kako ćemo hrvatskoj državi pripojiti ili podložiti čitave zemlje proti volji onoga naroda, koji u toj zemlji živi te na taj način htjeli stvoriti 'veliku' nekakvu Hrvatsku.“⁶⁵

Potaknut predaneksijskim političkim previranjima i kontroverznom izjavom Frana Supila, 1907. piše članak naslovljen *Bosna i Hercegovina*. Naime, Frano Supilo, jedan od prvaka Hrvatsko-srpske koalicije i tzv. politike „novoga kursa“, početkom iste godine izjavio je u Hrvatskom saboru da „ako Bosna i Hercegovina ne može biti hrvatska, radije neka bude srpska, nego tuđinska.“⁶⁶ Naravno, ta izjava izazvala je buru u hrvatskoj javnosti. Frankovački tisak, posebice *Hrvatski dnevnik*, tumačila je ovu izjavu kao izdajničku i kao zahtjev za pripojenje Bosne i Hercegovine Srbiji, a hrvatski političari u BiH strogo su osudili Supilovu izjavu.⁶⁷ Radić piše kako je taj događaj potaknuo dodatan angažman javnosti i tiska glede tih zemalja, za koje se, prema izjavi prof. Vjekoslava Klaića, Hrvati ionako vrlo malo brinu. Napominje da se o BiH govorilo još u programu sjedinjene oporbe iz 1894. i da su rasprave o toj temi izazvale već mnoge sukobe među Hrvatima i Srbima. No, stajališta je da je dovoljno reći „da veći dio tih pokrajina nesumnjivo pripada po državnom pravu hrvatskoj državi, a da će njoj i pripasti, ako Hrvati budu svoje pravo branili i radili onako, kako treba raditi.“⁶⁸ Naglašava kako u BiH živi preko dva i pol milijuna stanovnika i da je čitateljima poznato da tu „živu sami Hrvati tj. sam narod govori jednim jezikom i to našim hrvatskim. No taj narod je razdjeljen na tri vjere: rimo-katoličku, grčko iztočnu i muhamedansku... Mnogi Bošnjaci i Hercegovci svoj jezik zovu hrvatskim, osobito katolici i muhamedanci (pa i oni koji nisu prosviećeni), no većina kaže, da govori bosanski: Školani muhamedanci drže se većinom za Hrvate, a samo neki, i to radi politike, pristaju uz Srbe.“⁶⁹

Antun Radić ističe također neprilike koje pogoršavaju situaciju među stanovništvom u BiH, a to su kmetstvo i neuređenost vjerske organizacije kod muslimana i pravoslavaca. Prvo se odnosi na činjenicu da većina seljaka nema svoje zemlje, nego živi, radi i ovisi o begovoj ili aginoj zemlji, što naposljetku uzrokuje mnoga nezadovoljstva i sukobe. A druga neprilika se

⁶⁴ A. Radić, *Sabrana djela IX*, Zagreb, 1936., str. 209.

⁶⁵ Ibid., str. 209.

⁶⁶ M. Gross, *Hrvatska politika u BiH*, str. 27.

⁶⁷ Ibid., str. 27.

⁶⁸ A. Radić, *Sabrana djela X*, Zagreb, 1936., str. 62.–63.

⁶⁹ Ibid., str. 63.

odnosi na činjenicu da ni pravoslavci, ni muslimani nemaju nikakav oblik vjerske uprave u Bosni i Hercegovini, nego su im vjerski poglavari (patrijarh i sultan) u Carigradu. Jedna od nuspojava toga je i neprosvijećenost vjerskih službenika, a u konačnici onda i naroda tih dviju vjeroispovijesti.⁷⁰ Na kraju članka sam si postavlja i odgovara na pitanje o budućnosti BiH pa kaže da bi svi bili sretni kad bi im domovina bila što veća, jača i slavnija, ali je malo onih koji su spremni raditi na ostvarenju toga i zato „Bosna i Hercegovina, jednom riečju, nisu samo naša velika nada, nego i naša velika narodna rana, koja se daje izliečiti samo ljubavlju i radom za onaj naš potišteni, zapušteni i zavadjeni seljački mučenički puk.“⁷¹

O odnosu prema Srbima pisao je u mnogim člancima. Ovdje izdvajamo samo dva članka koja nam mogu sintetizirati bit Radićeva stajališta glede njih. U člancima iz 1908. godine naslovljenim *Pogibeljna politička spekulacija i Srbi i hrvatska narodna politika* piše kako sa Srbima treba raditi sporazumno, ali da „na zemljištu hrvatske države nema mjesta srbskoj politici, – jer Hrvati imaju svoju, Srbi svoju, državu.“ Nadalje, opetuje i stajalište da su Bosna i Hercegovina „po narodu i prošlosti“ hrvatske, ali da se dogodilo isto kao u Hrvatskoj, to jest da se tamo naselilo mnogo Srba i „oni su u Bosni naša narodna neprilika kao i u Hrvatskoj“ te da oni „u Bosni vode prvu rieč“, za razliku od Dalmacije gdje se „za Srbe jedva i znade“.⁷²

I nakon austrougarske aneksije BiH, Antun Radić nastavlja kroz svoje radove komentirati situaciju u tim zemljama. U članku *Što možemo, a što ne možemo* iz godine 1909. ponovno piše o hrvatskom pravu na BiH, ali u malo drukčijem tonu, nego li u prethodnim člancima. Ne protivi se željama i zalaganjima hrvatskih rodoljuba glede pripojenja BiH Hrvatskoj, no, poučen prethodnim iskustvom, upozorava na veličinu i važnost te stvari. Svjestan je da se pitanje BiH ne može riješiti lako i da ono nadilazi samu hrvatsku politiku i interes. Stoga, predlaže da se o takvim stvarima nastavi misliti, ali, naglasit će, „nije dobro, ako samo na to mislimo, a za sve drugo malo marimo – osobito za ono, što možemo postići [...] Starajmo se za naše domaće stvari gdje nam velika i nama neprijateljska politika ne može toliko smetati.“ Kada bi narod tako mislio i radio, onda bi se postigao gospodarski, društveni i politički napredak, a u skladu s tim „oslobođenje domovine ne će uteći.“⁷³

⁷⁰ A. Radić, *Sabrana djela X*, Zagreb, 1936., str. 64.–65.

⁷¹ Ibid., str. 65.–66.

⁷² Ibid., str. 212.–213.

⁷³ A. Radić, *Sabrana djela XI*, Zagreb, 1936., str. 76.–77.

3.4. O političkom djelovanju bosanskohercegovačkih katolika

Kroz svoje prve radove koje je pisao za *Dom* i druge novine, A. Radić više se puta osvrtao i na katoličku aktivnost u BiH i djelovanje vrhbosanskoga nadbiskupa Josipa Stadlera. U kratkom članku u *Domu* iz 1901. godine, naslovljenu *Hrvati, rimska vjera i politika*, pisao je o položaju katolika u BiH. Iznio je tezu da je svaki rimokatolički svećenik koji govori hrvatskim jezikom i dolazi iz jedne od hrvatskih zemalja – Hrvat. Napisano opravdava riječima da u tomu ima „dobar komad politike“ i nastavlja objašnjavati da su se 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća ljudi grčke i pravoslavne vjere počeli nazivati Srbima, neovisno o tomu jesu li bili starosjedioci na toj zemlji ili doseljenici. Nekada je bilo dovoljno, ustvrdio je, biti pravoslavac, da bi bio Srbin.⁷⁴ Uvidjevši da je takav *modus operandi* i dalje aktivan, da se govori da je pravoslavlje „srpska vjera“ i da mnogi pristaju uz Srbe, Radić iznosi novo pravilo: „Tko je rimokatoličke vjere – to je Hrvat!“ Na taj način, smatra on, unosi se balans, i Hrvati i Srbi su izjednačeni. Politička podloga toga njegova „novoga pravila“ jest u tomu da su Srbi hvalili svoje svećenstvo i bili im na pomoći pri širenju i učvršćivanju pravoslavne vjere jer su na taj način širili srpsku narodnu stvar. Jednako tako, smatra Radić, mnogi Hrvati, koji inače nisu zainteresirani za katoličku vjeru, aktivirati će se i pomagat će svećenstvu – „radi hrvatske narodne stvari“.⁷⁵ Dakle, može se zaključiti da on u ovom slučaju usko veže katoličanstvo s Hrvatstvom, iako to nije bilo njegovo stalno stajalište, što ćemo pokazati u daljnjem tekstu.

Dvije godine kasnije, 1903. u članku *Turska Hrvatska* piše o istrazi o pokršćavanju muslimana. Naime, nadbiskup Stadler našao se na udaru bosanskohercegovačke javnosti zbog navodnoga čina pokršćavanja, što je izazvalo nemire u narodu i pozornost vlasti. Radić je s oprezom prenio vijest o tom događaju. Svjesno se suzdržao od komentiranja istrage, imajući na umu da ljudi koji pišu i optužuju nadbiskupa „nisu vrijedni da tomu nadbiskupu odrieše remenje na obući.“⁷⁶ Legitimno postavlja i pitanje zašto se narod i vlada uzbuđuju kad se radi o prijelazu na katoličku vjeru, a kad je riječ o drugim preobraćenjima, onda nema riječi o tome, „...zašto se onda više na Hrvate?!“⁷⁷ Međutim, Radić kritizira navodnu Stadlerovu izjavu: „Hrvatska misao u Bosni samo je želja bez ikakve snažne klice.“ Tvrdi da hrvatska misao u Bosni i Hercegovini nije samo želja, nego da je ona već činjenica koja se vidljiva: „Velik dio Bosne – to nije drugo nego turska Hrvatska – to zna cieli svijet. Ili zar zbilja gospoda oko g. nadbiskupa misle, da su oni donieli u Bosnu hrvatsku misao i da je ta misao proklijala samo iz želje i to iz

⁷⁴ A. Radić, *Sabrana djela III*, Zagreb, 1936., str. 318.–320.

⁷⁵ Ibid., str. 318.–320.

⁷⁶ A. Radić, *Sabrana djela V*, Zagreb, 1936., str. 122.–123.

⁷⁷ Ibid., str. 122.–123.

njihove želje?“ Potom, citira sljedeću navodnu Stadlerovu izjavu: „Ovdje (tj. u Bosni) nema hrvatstva bez katoličanstva.“ Za Radića je to veoma problematično stajalište jer ako je to nadbiskup izjavio, onda bi to trebala „biti samo želja, ali takva želja, koja s hrvatstvom nema mnogo posla.“ Kako bi, pita se on, mogao jedan Hrvat reći drugom Hrvatu u Bosni i Hercegovini da on ne može biti Hrvat, dok ne bude katolik?⁷⁸

Pod pritiskom agresivne srpske propagande u BiH i promjenama na hrvatskoj političkoj sceni koje je donijela pojava politike „novoga kursa“, Stadler se intenzivnije zalagao za rad na zaštiti hrvatskih stanovnika i Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini. Pratio je srpske i muslimanske zahtjeve pa je zatražio od Vlade odobrenje za vjersko-prosvjetnu autonomiju bosanskohercegovačkih katolika, no ona nije udovoljila njegovu zahtjevu. Kroz *Hrvatski dnevnik* izražavao je svoja stajališta, zbog kojih se našao na udaru optužba za izjednačavanje katolicizma i hrvatstva. Novija historiografija ističe da je negativnoj slici Stadlera doprinijela prvenstveno agresivna srpska politika koja Hrvate u BiH nije priznavala kao naciju, a nerijetko je imala i podršku muslimana. Stadler nije izjednačavao katoličanstvo i hrvatstvo, nego je u nuždi štitio stanovništvo za koje se nije imao tko beskompromisno založiti. Doduše, njegove se izjave mogu okarakterizirati kao nespretno formulirane, kao primjerice : „I nekatolici mogu biti dobri Hrvati, ali katolici to moraju biti po prirodnom zakonu.“⁷⁹ Poruka ove izjave vjerojatno je zapetljana u samoj njezinoj retorici te ona ostavlja dojam da je katoličanstvo nužno za hrvatstvo i iznad drugih religija, ali je veća vjerojatnost da je nadbiskup htio reći da katolici po svojoj vjeri moraju biti rodoljubivi, što konačno vodi do dobrog hrvatstva. Svaka druga interpretacija bi nas odvela u neki paradoks.⁸⁰

Radić je, dakle, člancima nerijetko kritizirao nadbiskupove izjave, ali je imao i veliku dozu poštovanja koju je gajio prema Stadleru i njegovu radu. Stadler, pak, i njegovi suradnici nisu bili nimalo blagi prema pisanju Radićeva *Doma*. No unatoč tomu Radić piše da se „zato istina može priznati, da ti ljudi rade; a rade najviše zato, što imadu vodju – svoga nadbiskupa Stadlera – koji je živi oganj za katoličku misao.“⁸¹

Godine 1908. objavljuje članak naslovljen *Katolička misao u službi politike*. Tu izravno kritizira Stadlerov *Hrvatski dnevnik* koji je od prvoga svoga broja bio okvalificiran od strane zagrebačkih liberalnih novina kao „furtimaški“. No Radić se ograđuje od takva naziva,

⁷⁸ A. Radić, *Sabrana djela V*, Zagreb, 1936., str. 122.–123.

⁷⁹ J. Krišto, *Riječ je o Bosni*, str. 54.

⁸⁰ Ibid., str. 54.

⁸¹ A. Radić, *Sabrana djela VI*, Zagreb, 1936., str. 188.–189.

priznajući da nije imao prilike čitati prve brojeve toga lista, ali da zna za njegovu katoličko-pravašku podlogu. On, međutim, ne skriva čuđenje iznenadnim proturskim člancima u *Hrvatskom Dnevniku*, pa se tako pita: „Nije li to čudno? Kršćansko-katoličke novine slažu se s muslimanima – proti kršćanima!“⁸² Radić im „oduzima pravo“ na naziv „Hrvatske“ jer smatra da je iz *Hrvatskog Dnevnika* „nestalo hrvatstva kao i katoličanstva!“ Svoju izjavu objašnjava činom Nikole Mandića koji je čestitao rođendan caru pred zemaljskim poglavarom u Sarajevu, ne spomenuvši ni jednom hrvatsko ime; Stadlerov pak *Hrvatski dnevnik* taj događaj prenosi uz opise slavlja i veselja – „a ni riečicom ne prigovara, što hrvatstva nema u besjedi ni traga.“⁸³ Tim gore jer je upravo *Hrvatski dnevnik* bio taj koji je „vikao na sve Hrvate, koji nisu starčevićanci-frankovci radi toga, što ne zahtjevaju, da se Bosna pripoji Hrvatskoj, a sad njegov čovjek, podnačelnik Mandić, ne smije ni spomenuti hrvatskoga imena.“ Naravno, Radić je svjestan „daje sve to politika“, i uistinu jest.⁸⁴

Zaključno, a na temelju prethodno napisanoga o Radićevu i Stadlerovu pogledu na hrvatstvo, mogli bismo reći da su u biti njihova stajališta veoma slična. Razlike nastaju u putu do istoga cilja. Radić je bio bliži pogledu pripadnika HNZ-a koji su tražili nekakav „srednji put“, nastojeći zadovoljiti katolike i muslimane, dok je Stadler bio čvrst u svojim stajalištima glede organiziranja Hrvata katolika u jednu čvrstu i koherentnu zajednicu koja bi po svojem stasanju privukla i sve druge ljude, neovisno o njihovoj vjeri.

Najveću razinu neslaganja sa Stadlerom, Antun Radić izreći će tijekom 1910. godine, kada je otvoreno i bez suzdržavanja napisao članak *Hrvatska i katolička misao u Bosni i Hercegovini* te ponovno kritizirao nadbiskupovu retoriku. Naime, nakon izraženoga neslaganja s politikom HNZ-a, Stadler je 1910. osnovao HKU pa će Antun Radić istaknuti svoje neslaganje s njime i njegovom udrugom, napisavši da se katolička misao, po shvaćanju nadbiskupa i udruge, protivi svakom obliku slobode i hrvatskoj narodnoj misli te je, evidentno, krajnje razorna za hrvatstvo, ali i za katoličanstvo u Bosni i Hercegovini jer je hrvatski narod podijeljen između dvije strane.⁸⁵

⁸² A. Radić, *Sabrana djela X*, Zagreb, 1936., str. 198.–200.

⁸³ Ibid., str. 198.–200.

⁸⁴ Ibid., str. 198.–200.

⁸⁵ A. Radić, *Sabrana djela XI*, Zagreb, 1936., str. 204.

3.5. Za Velikoga rata pa do smrti

Između 1911. godine i kraja Prvoga svjetskog rata Radić kroz poneki članak prenosi čitateljima stanje iz BiH, ali ne ostavlja nam veće tragove svojih razmišljanja o tom pitanju. S početkom rata našao se u egzistencijskoj krizi, nije imao posao, a tisak je u ratnom razdoblju bio okrnjen zbog cenzure koja je onemogućavala punu djelatnost i razvoj. Pred kraj rata vratio se pisanju političkih komentara i unapređivanju programa svoje Seljačke stranke. Shvaćao je da se Monarhiji bliži kraj i da je spremna udovoljiti mnogim zahtjevima Hrvata, kao što je sjedinjenje Dalmacije i pripojenje Bosne i Hercegovine s Banskom Hrvatskom. No, nakon rata piše, za takve je ustupke već bilo kasno i „tako je tobožnja 'Velika Hrvatska' (s Bosnom i Dalmacijom) u 'okvir' – pokopana.“⁸⁶ Zalagao se za autonomiju i jednakopravnost svih naroda novonastale Kraljevine SHS, ističući raznolikost narodnoga ideala: „Bože moj! Oni misle, da je naš narod kao radnički narod američki ili francuzski, koji jednako govori – kako se u školi naučio, jednako se odieva – kakvo je već odielo dobio, a naš sviet – svaki kraj svoj govor, svoja nošnja, svoja pjesma, svoje uspomene, svoje šale itd. Zar će to sve gladiti, peglati, da svi budemo kao jedan, kao radnici u plavoj zamazanoj ili čistoj bluzi“.⁸⁷

Neočekivano i iznenada, u 51. godini života, Antun Radić umro je u Zagreb 10. veljače. 1919. godine.⁸⁸

⁸⁶ A. Radić, *Sabrana djela VII*, Zagreb, 1936., str. 161

⁸⁷ I. Perić, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, str. 261.–272.

⁸⁸ *Ibid.*, str. 275.

4. Stjepan Radić i Bosna i Hercegovina

Stjepan Radić, kao političar i publicist, ostavio je veliki trag u hrvatskoj političkoj povijesti. Nakon gotovo sto godina od njegove smrti i dalje je nepresušan izvor za hrvatsku historiografiju. Rođen je 11. lipnja 1871. godine u Trebarjevu Desnom, kao deveto dijete u obitelji Radić. U ranim danima pokazivao je svoju znatiželju koja je s godinama samo rasla. Pod utjecajem starijega brata Antuna rano se počeo zanimati za političko stanje i odnose. Za vrijeme njegova školovanja, kako je poznato, vodila se grčevita borba političkih stranaka za poboljšanje hrvatskoga položaja. Kao i većina njegovih vršnjaka, simpatizirao je pravaštvo koje je postalo jednim od temelja njegova daljnega političkoga razvoja. Već kao srednjoškolac bio je odlučan da će, kada dođe vrijeme, biti političarom. Na tom putu je, bez oklijevanja, izražavao svoja politička razmišljanja koja su u mnogom bila suprotna od politike vladajućega režima, što ga je dovodilo u mnoge neugodne i teške situacije, kao što su zatvorske kazne i privođenja u psihijatrijske ustanove. No, Stjepan Radić bio je svjestan da je sve to dio puta k ostvarenju cilja pa je, vođen krilaticom „Kud se mlada grančica savija, tamo staro drvo raste“, odvažno podnosio sve nevolje.⁸⁹

Početno, i on kao simpatizer pravaštva, smatrao je da se sve hrvatske rodoljubive snage trebaju ujediniti kako bi se učinilo nešto na dobrobit hrvatskoga naroda. S tom je mišlju posjećivao istaknute pravaše, Antu Starčevića, Frana Folnegovića i Stjepana Boroša, ali i neodvišnjake Franju Račkoga, Tadiju Smičiklasi i Milana Amruša, ne bi li pripomogao njihovu suradnju. Dakle, možemo reći da je vrlo aktivno živio politički život, bio predan razmišljanju i širenju vlastitih spoznaja o javnosti, politici, političkim odnosima i, ono što je najvažnije, o glasu naroda. Za vrijeme boravka u Pragu, u mjesečniku *Hrvatska misao*, kroz više je priloga prvi put uobličio svoje političke i socijalne zamisli. Tu se uklopio u naraštaj „mladih“ koji se je priklanjao njegovanju južnoslavenske političke orijentacije, odbacujući nacionalne mitove, ali čuvajući mit o narodu i njegovoj snazi. Dijeleći zamisli s „mladima“, zapao je u njihov rastući bunt protiv katoličkoga utjecaja u društvu. Zaoštravao je svoja stajališta i prema djelovanju katoličkoga svećenstva i njihovu političkom angažmanu u obliku katoličkoga političkog pokreta. Ono što je Stjepana Radića razlikovalo od većine „mladih“ bila je njegova čvrsta vezanost uz kršćanski temelj i ideal pa je njegov antiklerikalizam bio blažega oblika. Radićeva vjerska stajališta bila su važan temelj njegove kasnije politike, isticao je važnost kršćanske

⁸⁹ Ivo Perić, *Stjepan Radić: 1871. – 1928.*, Dom i svijet, 2003., str. 45.–53.

etike, no to ga nije sprječavalo da kritizira katolički klerikalizam.⁹⁰ S vremenom su ideološke razlike s „mladima“ postajale sve veće, među grupacijama „mladih“ postojale su sve veće razlike u osobnim shvaćanjima, političkim uvjerenjima i svjetonazorskim idealima, a Stjepanovo razmišljanje sve više se okretalo prema seljaštvu.⁹¹

Svoje obrazovanje okrunio je studijem politoloških znanosti u Parizu, čime je postao prvi školovani politolog u Hrvatskoj. Kao posljedica takve predanosti i interesa javila se jača potreba za spisateljskim radom. Osim što je mogao iskazati svoj stvaralački poriv, spisateljstvo mu je istodobno omogućavalo i da zaradi za život.⁹² U jednoj od svojih prvih političkih rasprava koju je dovršio 1902., naslovljenu *Kako ćemo iz našega zla u dobro*, navodi da postoje tri zla koja dave narod: osim siromaštva, to su slab narodni osjećaj, nesloga među Hrvatima i Srbima i slabost protiv Talijana i Mađžara. Bio je razočaran sustavom koji ne omogućuje našoj „gospodi“ da uče bilo što o pravom narodnom životu i pravoj narodnoj mucu. Zato je običan narod i seljak potlačen, a udobno može živjeti samo činovnik i njemu nadređeni.⁹³

Nakon boravka u Pragu, Parizu, Zemunu i Končanici kraj Daruvara, vratio se u Zagreb, gdje je aktivno ušao u politički život u službi tajnika Koalirane opozicije, sastavljene od Neodvisne narodne stranke tzv. obzoraša, Stranke prava tzv. domovinaša i Napredne omladine. Radić je ključ za uspjeh oporbe vidio u posvećivanju seljaštvu koje je smatrao glavnom snagom u borbi hrvatskoga naroda za njegova prava. Na njegovu žalost, vođe Koalirane opozicije nisu dijelili njegovo stajalište i nova stranka dobila je ime Hrvatska stranka prava.⁹⁴ Stjepan se vodio mišlju kako je slogu potrebno postupno i, koliko je god moguće, svrsishodno graditi. Zato je naglašavao da je „slagati ljude [...] najteži posao na svijetu.“⁹⁵ Iz Hrvatske stranke prava istupio je u ožujku 1904., nakon izbijanja spora glede poslovanja Hrvatske poljodjelske banke. Kraj suradnje s Hrvatskom strankom prava bio je izvrsna prilika za osnivanje vlastite stranke koju je dugo priželjkivao i koju osniva, kako smo to već naveli, 1904. godine s bratom Antunom i skupinom njihovih istomišljenika.⁹⁶

⁹⁰ Mark Biondich, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904 – 1928* (dalje: Stjepan Radić 1904 – 1928), University of Toronto Press, 2000., str. 48.–49.

⁹¹ Branka Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998., str. 38; Jure Krišto, *Prešućena povijest: Katolička Crkva u hrvatskoj politici 1850. – 1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, 1998., str. 187; T. Jonjić, *Ivo Pilar*, str. 120.

⁹² Ivo Perić, *Stjepan Radić: 1871. – 1928.*, str. 61.–125.

⁹³ Stjepan Radić, *Politički spisi*, Znanje, Zagreb, 1971., str. 146.–149.

⁹⁴ Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Alineja, Zagreb, 2006., str. 17.–18.

⁹⁵ I. Perić, *Stjepan Radić: 1871. – 1928.*, str. 180.

⁹⁶ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 109; T. Jonjić, *Ivo Pilar*, str. 205.

Pripreme za osnivanje HPSS-a počele su puno prije navedenoga razlaza iz ožujka 1904. godine. Antun Radić utabao je put stranci izdajući list *Dom*, dok je Stjepan kroz članke tijekom 1902. i 1903. pisao o izgradnji moderne države kroz gospodarstvo, kulturu i socijalno zalaganje, što bi trebalo dovesti do života na demokratskim osnovama. Stjepan i Antun Radić seljaštvo nisu promatrali kao stalež, nego su vjerovali da ono, svojom brojnošću i tradicijom, čini narod. Da bi se mogla ostvariti demokracija, narod je nužan uvjet. Dakle, bez seljaštva demokratska politika nije moguća. Svoje ideje o organiziranju seljaštva iznio je Stjepan 1902. u brošuri *Najjača stranka u Hrvatskoj*. Kao predradnju za osnivanje stranke, Stjepan i Antun odlučili su formirati programske odrednice i plan djelovanja, u kojima su naglasili da su Hrvati malen narod koji se treba boriti za svoja prava i potrebe mirnim putem, zatim su istakli gospodarski, kulturni i ustavni plan djelovanja stranke.

4.1. Politička ishodišta

Stjepan Radić je sve do 1909. godine bio zagovornikom slavenske solidarnosti kao oblika južnoslavenske uzajamnosti. Takva su razmišljanja bila intenzivnija tijekom njegovih studentskih dana, kada je u Pragu bio osobito zanesen slavenskom politikom i kulturom. Iznosio je kritike na jednostranost hrvatske politike koja se ograđivala od slavenskih naroda. Bio je stajališta da su Hrvati, neovisno o svojem povijesnom državnom pravu i načelu prirodnoga prava, sami po sebi previše malen narod da bi se bez „prijatelja“ očuvali od pritisaka europskih sila. Pod utjecajem J. J. Strossmayera i Franje Račkoga, držao je da Hrvati svoju „narodnu misao“ moraju povezati sa srpskom, slovenskom i bugarskom. Pritom treba naglasiti da takvo shvaćeno povezivanje ne znači ujedno i težnju za političkim jedinstvom i ujedinjavanjem u zajedničku državu, nego ideal slavenske uzajamnosti koji svoje temelje ima u srodnosti tradicije, govora, kulture, prošlosti, itd.

Također, određujući odnose južnoslavenskih i slavenskih naroda, raščlanjuje pojam *naroda* i *narodnosti*. U temelju *naroda* vidio je jezičnu i etnografsku srodnost pripadnika naroda. Jezik, kao sredstvo sporazumijevanja, bio je nužnim uvjetom za stvaranje narodne zajednice, ali ne i dovoljnim za određivanje *narodnosti*. Prema jezičnoj i etničkoj srodnosti, slavenski narodni mogu se svesti pod isti nazivnik, ali određujući pojam *narodnosti* nužna je još jedna značajka, a to je narodna svijest. Ta svijest se kod slavenskih naroda razvijala od nižih slojeva prema višim, bez pomoći države i vladajućih slojeva. Zato Radić slavenske narode smatra demokratskim narodima. Dakle, pojam *naroda* objektivan je pojam koji okuplja sve koji

su jedna cjelina s etnografskoga i sociološkoga gledišta, a pojam *narodnosti* subjektivan je i zahtijeva narodnu svijest.⁹⁷

4.2. Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu

S 1908. godinom, dolaze novi izazovi i problemi. Pokrenuta je, kao što smo prethodno vidjeli, aneksija Bosne i Hercegovine, što je izazvalo lavinu reakcija u bečkoj, hrvatskoj i srpskoj politici. Stajalište Stjepana Radića glede BiH variralo je, odnosno sazrijevalo tijekom vremena. Svjestan složenosti bosanskohercegovačkoga pitanja i etničke strukture tih pokrajina bio je spreman na kompromise i dogovore koji bi osigurali miran suživot naroda u BiH. Uviđao je značaj koji te pokrajine imaju za hrvatsko-srpske odnose pa je 1905. godine predlagao zajednički rad katolika, pravoslavaca i muslimana na razvoju prosvjete i gospodarstva u BiH.

U predaneksijskom razdoblju njegovo je stajalište variralo od toga da 1895. svojoj supruzi Mariji piše da „Misleći na Hrvatsku i Bosnu (koja i nije, nego dio (čast)) Hrvatske“⁹⁸, do toga da bi se hrvatska oporba trebala odbiti pripojenje BiH Monarhiji, dok se u njoj svi slavenski narodi bore za elementarni opstanak te da Hrvati i Srbi imaju jednako pravo na tu zemlju, ali samo u pitanjima prosvjete i gospodarstva. Zato im je, smatrao je, dužnost pomoći bosanskohercegovački puk, kako bi on stasao i bio spreman samostalno odlučivati o svojoj sudbini. U programu HPSS-a nisu bile posve vidljive jasne pretenzije prema BiH, a kao i brat mu Antun, ni Stjepan nije pokazivao pretenzije za ostvarenje velike Hrvatske.⁹⁹

U doba pak aneksije, Stjepan počinje sve više isticati hrvatsko pravo na BiH. Držao je da bi sjedinjenje tih pokrajina s Hrvatskom osiguralo sigurnost, slobodu i prosperiranje Hrvata, Srba i muslimana. To bi se, po njemu, moglo ostvariti na način da Hrvati uvjere ostale slavenske narode da Hrvatska ima pravo na BiH, da se organizira hrvatski prosvjetni list i da se pokrene gospodarska i seljačka politika u BiH. Smatrao je da je aneksija BiH pozitivan čin Monarhije jer time jača slavenski čimbenik u Monarhiji koji bi mogao potaknuti preustroj Austro-Ugarske u federaciju, ali i da monarhija s činom aneksije objektivno radi u hrvatsku korist i u korist europske orijentacije cijele države.¹⁰⁰

⁹⁷ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 53.–58.

⁹⁸ Stjepan Radić, *Korespondencija Stjepana Radića I*, Zagreb, 1972., str. 144.

⁹⁹ Ivica Glibušić, „Bosna i Hercegovina i hrvatsko pitanje u politici Stjepana Radića od 1904. do 1923.“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, Vol. 22 No.1, 2018., str. 156; B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 88.

¹⁰⁰ *Ibid.*, str. 248.–249.

Svoje političke zamisli glede rješavanja toga pitanja sažeo je u knjižici naslovljenoj *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, izdanoj 1908. godine. Knjižica je bila namijenjena uglavnom inteligenciji, a cilj joj je bio obraniti pravo Austro-Ugarske na aneksiju i dokazati pripadnost BiH Hrvatskoj. Djelo započinje povijesnim pregledom pravnih sustava, počevši od rimskoga, za kojega konstatira da je bilo utemeljeno na podaničkoj pokornosti i zapravo je bilo „mrtvo, izviralo je iz puke surove sile.“¹⁰¹ Prava promjena nastala je tek s kršćanstvom koje je stvorilo „novi izbor prava: ljudsku savjest“ pa je pravo, umjesto vanjske prisile, dobilo moralnu vrijednost. Kršćanski nauk uči da su svi ljudi braća, ali po slobodnoj volji svaki pojedinac odgovara pred Bogom. S vremenom se narod organizirao u države koje se moraju „ne samo braniti izvana, nego i razvijati iznutra.“¹⁰² Međutim, narodno se pravo, smatra S. Radić, ne priznaje nekoj skupini ljudi samo zato što govori i dijeli isti jezik, vjeru ili zemlju, nego je potrebna moralna snaga da stvori red. Drugim riječima: „svaki europski narod mora biti u prvom redu po kulturi kršćanski, po svojim političkim težnjama evropski, a po svom pravnom shvaćanju i kršćanski i evropski u isti mah, tj. mora shvatiti unutrašnji smisao i državotvorno značenje obiju temeljnih ideja naše civilizacije, demokracije i narodnosti.“ Dakle, narod koji dođe do toga stupnja – njegovo živo pravo bit će jače od svih vanjskih zapreka.¹⁰³

U skladu s navedenim, uočljivo je da Stjepan Radić „živo pravo“ definira prema sposobnosti nekoga naroda da organizira prava, slobode i temeljne ideje civilizacije i odnosa. Minimum koji narod treba postići kako bi ostvario „živo pravo“ jest svestran razvoj „barem u moralnom smislu jer živom pravu izbor je čovječja savjesti i narodna svijest u isti mah, i da takvoga prava nema i ne može biti, gdje se individualizam nije razvio u nacionalizam i to unutrašnjim ujedinjenjem svih staleža jednoga naroda. Narodna misao mogla se razviti tek s nastankom slobodne ljudske ličnosti, a ona tek nakon buđenja individualne ljudske savjesti, koju je probudilo kršćanstvo.“¹⁰⁴

Svojestvo takvoga oblika individualizma specifično je samo za Europu i uzdiglo ju je iznad drugih kontinenata. Ostali kontinenti, „čitava Azija, a napose i Turska, nije došla ni do spoznaje slobodne i odgovorne čovječje ličnosti“, zato nisu mogli razviti ni moralne zajednice, a u konačnici niti nacionalizam. Navodi također kako se u Aziji nigdje nije razvila obitelj koja je „trajna, moralna i gospodarska zajednica najprije među mužem i ženom, a onda među

¹⁰¹ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* (dalje: *Živo hrvatsko pravo*), Consilium, Zagreb, 1993., str. 4.–5.

¹⁰² Ibid., str. 6.

¹⁰³ Ibid., str. 7.–8.

¹⁰⁴ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 251.

roditeljima i djecom“, a bez obitelji se nije moglo razviti ni društvo u „europskom smislu, nego su se razvile samo kaste tj. prisilne zajednice, a izvan njih „bezpravna raja i sirotinja.“¹⁰⁵ Kao izravni primjer navodi Osmansko Carstvo koje nije imalo organičkoga društvenoga razvoja, zato, reći će, nikada nisu uznapredovali kao država glede blagostanja i kulture, a svojim su djelovanjem uništili kršćanske narode i države, kao što su Makedonija i BiH, te ih doveli na rub propasti i do kulturnoga raspada.¹⁰⁶

Prema svemu ovomu evidentno je da Stjepan Radić smatrao da osmanska uprava nad Bosnom i Hercegovinom nije bila sposobna za vladanje te da je bila pogubnom za te zemlje. Dapače, izrijeком tvrdi, komentirajući izjavu srpskoga državnika Stojana Novakovića glede prava Osmanskoga Carstva na BiH, da ono zapravo nikada nije ni vladalo tim područjem. Nego, reći će: „Turska je samo upropašćivala narode i pučanstvo, koje je nesrećom došlo u njezin vojnički tabor.“¹⁰⁷ Svoju tezu dodatno potkrjepljuje citirajući grofa Andrásyja, Mađara sklonoga Osmanlijama, koji je na Berlinskom kongresu pred „najkompetentnijim sborom ciele Evrope“ izjavio da „Turska nikada neće uvesti mira i reda u Bosnu i Hercegovinu.“¹⁰⁸

Radić smatra da je Austro-Ugarska ispunila sva očekivanja koja su došla s pravom na okupaciju BiH i da je „naša dinastija i naša monarkija prema Evropi u istinu podpuno izvršila svoju obvezu.“¹⁰⁹ Djelovanje monarhije u BiH osiguralo je sigurnost „osobe i imetka, takav obći mir i poredak“ i „vanjske uvjete za gospodarski i kulturni rad i napredak [...] kao i svugdje drugdje u Evropi.“¹¹⁰ Mišljenja je da dinastija i Monarhija ne mogu održati dobro stanje u Bosni i Hercegovini bez uključivanja Hrvatske, jednako kao što Europa nije mogla održati stanje u BiH bez Austro-Ugarske. Navedeno potkrepljuje činjenicama utemeljenim na povijesnom pravu, navodeći da je veliki dio Bosne na europskim zemljovidima bio označen pod imenom Turske Hrvatske te da su hrvatski banovi vladali tim područjem i poslije pada Bosne, a manje se zna da je Bosna bila jezgra staroj hrvatskoj državi.

Ipak, ako bi i izostavili povijesno pravo, pripadnost Bosne i Hercegovine Hrvatskoj može se dokazati na temelju pozitivnoga hrvatskoga državnoga prava koje je očitovano u Cetinskom ugovoru iz 1527., Pragmatičnoj sankciji iz 1712. godine, zakonskom članku XLII. iz 1861. i Kraljevskoj zavjernici iz 1867. godine. Svi su ti dokumenti potvrda hrvatskoga prava

¹⁰⁵ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo*, str. 11.–12.

¹⁰⁶ Ibid., str. 12.

¹⁰⁷ Ibid., str. 15.

¹⁰⁸ Ibid., str. 18.

¹⁰⁹ Ibid., str. 22.

¹¹⁰ Ibid., str. 22.

na sve hrvatske zemlje koje su bile zaposjednute od strane Osmanskoga Carstva. Konačno, ako ni prethodno ne bi bilo dovoljno jer je to sve „suha pravnička formula“ koja ne može „djelovati sama po sebi“, onda može djelovati hrvatska državna snaga koja proizlazi iz „organske veze s ostalom Carevinom, iz njezinih modernih evropskih državnih uredaba (uprava, sudstvo, školstvo, zdravstvo itd.), iz zemljopisnog položaja, kojim Hrvatska Bosnu gotovo sa svih strana obuhvaća, napokon i osobito iz banske časti i vlasti, koja je po svojoj tradiciji istodobno jamstvo i za dinastiju i za narod, a po svojoj ustavnoj odgovornosti dovedena je u sklad s modernim političkim shvaćanjem. Jednom riečju: mi Hrvati već sada djelujemo, a djelovat ćemo sve to snažnije i uspješnije na Bosnu i Hercegovinu ne samo svojim državnim pravom, nego i svojim državnim uredbama.“¹¹¹

Izloživši pravnu osnovu Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, prelazi u ovom djelu, nadalje, na pitanje narodnoga prava koje ima veću važnost i vrijednost od prethodno navedenih jer je narod nužan uvjet, on sačinjava državu. Konstatira činjenicu da Bosanci i Hercegovci nisu poseban narod, unatoč pokušajima austrijske vlade da stvori bosanski narod, nego su oni dio južnoslavenske skupine kojoj pripadaju Slovenci, Hrvati Srbi, ali sa subjektivnog gledišta, „po svojoj sviesti i po svojim težnjama to se je pučanstvo razdijelilo u troje“, one sklone Hrvatskoj, Srbiji i treće (muslimane, op. a.) koji se „kolebahu čas ovamo, čas onamo.“¹¹² Dakle, objektivno je to jedan narod, ali među njim vlada podjela na dvije narodnosti i tri vjere, što stvara komplikacije u odlučivanju o ovom pitanju.

Činjenično, prema konstituciji naroda u dvjema pokrajinama, i Srbi mogu potraživati svoje pravo na Bosnu i Hercegovinu. No, s početkom okupacije javno su se odrekli svojih političkih težnja, ne bi li pridobili muslimane. Zalagali su se za ponovni sultanov suverenitet nad BiH i činili sve kako bi dokazali da je habsburška uprava „nekulturnija i nepravdnija od Turske.“¹¹³ Služeći se Salomonovim sudom, Radić opisuje kako Srbija punih trideset godina (od početka okupacije) traži da se „diete ubije“ tj. da se preda Turskoj, dok se Hrvatska „kao prava mati“ nebrojeno puta založila da je bolje da Bosna padne pod Srbiju, nego da opet dođe pod sultana. Piše da je upravo ovo dokaz da između Srbije i Bosne nema nikakvih moralnih interesa, nego da se radi isključivo o političkim prohtjevima najniže vrste.¹¹⁴ Da je tomu tako

¹¹¹ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo*, str. 29.–37.

¹¹² Ibid., str. 38.–39.

¹¹³ Ibid., str. 40.

¹¹⁴ Ibid., str. 40.–41.

potvrđuje i srpska propaganda po slavenskom i neslavenskom svijetu, koja je širila jednostrane, a često i posvema iskrivljene informacije.¹¹⁵

Jedna od takvih manipulacija, napisat će Radić, bila je tvrdnja da u Bosni od starine nema Hrvata, nego da su tu došli tek s austrijskom okupacijom, što je znak „običnog neznanja srbske inteligencije.“¹¹⁶ Za razliku od Hrvata, Srbi ne pokazuju nikakav interes za slavensku uzajamnost, jedino za rusofilstvo. Umjesto da koriste narodnu ideju kao poveznicu za sve dijelove svojega naroda, neovisno o političkim granicama, oni odbacuju tu mogućnošću pa sve pravoslavce s područja Monarhije nazivaju Švabama ili šojkama, a Srbe Prečane i u samom Beogradu gledaju kao tuđince.¹¹⁷

Radić je u svojem političkomu djelovanju otvoreno kritizirao politiku frankovaca koja je nijekala slavenstvo, a još više srpstvo. No, naglašava da je takva politika samo reakcija na prekomjernu političku popustljivost prema Srbima. Zbog te politike hrvatski političari su se znali odricati hrvatskoga državnoga prava i hrvatskoga imena, a zauzvrat nisu dobivali ništa; dapače, Srbi bi uvijek beziznimno stajali uz sve neprijatelje hrvatske državnosti. Dalje navodi „da Srbi nemaju druge krivnje pred Slavenstvom, ovo je dosta da baš svi slavenski narodi odbiju njihove prohtjeve na Bosnu i Hercegovinu.“¹¹⁸ Zato se Hrvati moraju pobrinuti za kulturni i gospodarski razvoj naroda.

Radić priznaje da su Hrvati manjina u BiH, ali tamo djeluje „toliko slavenske i hrvatske inteligencije, da je primjerice samo Sarajevo po vrstnoći svoje inteligencije već u istinu isto tako kulturno središte i ognjište, kao što je Ljubljana i Zagreb, Beograd i Sofija.“¹¹⁹ Također, naglašava da se narodi ne prosuđuju brojevima, nego svojim kulturnim i gospodarskim sposobnostima, a u Bosnu i Hercegovinu je uložen „toliki slavenski i hrvatski duševni kapital, da bi bez njega Bosna-Hercegovina bila i nadalje ostala puki vojnički tabor, u kojem bi nastalo sveobće ražanje i klanje, čim bi vojnička sila popustila, ili se možda udaljila.“¹²⁰

O muslimanima pak u BiH piše da su bili dosta zaneseni Carigradom i sultanom, a nerijetko su naivno iskazivali odanost i privrženost srpskoj propagandi. No uzevši u obzir da su oni „naši ljudi po krvi i jeziku tj. pravi pravcati Slaveni“ moglo bi ih se uvjeriti da prihvate „hrvatsku državnu narodnu misao“ i prigrlje „pravi državni red i onakvu evropsku prosvjetu,

¹¹⁵ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo*, str. 44.

¹¹⁶ Ibid., str. 41.

¹¹⁷ Ibid., str. 44–45.

¹¹⁸ Ibid., str. 46–47.

¹¹⁹ Ibid., str. 52–54.

¹²⁰ Ibid., str. 53.

koja odgovara našem slavenskom karakteru.“¹²¹ Srbi su, s druge strane, po njemu, bili politički špekulanti, sigurni u svoje nacionalno opredjeljenje, ali spremni manipulirati drugima kako bi ostvarili vlastitu korist. Među njima nije postojao srednji sloj, imućnici su vodili brigu za sebe i svoj interes, a sirotinja se morala izboriti za sebe i „mjesto doma ima samo hrpu kamenja pokritu slamom“.¹²²

Iznijevši sve argumente, Radić ponavlja kako su Hrvati najorganiziraniji i kulturno najjači element u Bosni i Hercegovini. Taj je element toliko jak da ga ni Kállayeva vlada nije uspjela uništiti, iako je zabranila hrvatsko ime. Na samom kraju knjižice zaključio je riječima da „Bosna-Hercegovina mora postati sastavni dio ujedinjene Hrvatske.“¹²³

4.3. Predavanja u Sankt Peterburgu i Moskvi

Objavivši *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Radić se u proljeće 1909. godine uputio u Rusiju, na poziv generala Vladimira Mihajloviča Volodimirova, preko kojega je nastojao pridobiti rusku podršku Hrvatskoj. Vjerovao je da je Rusija svojom veličinom i snagom štit od njemačkoga pritiska za sve slavenske narode. No, dolaskom u Moskvu, Radić je naišao na već snažnu i raširenu srpsku propagandu, usmjerenu protiv Austro-Ugarske i Hrvata. Srpska propaganda ovdje je imala jedan zadatak, a to je pod svaku cijenu spriječiti priključenje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. Naravno, srpske propagandne teze bile su iste kao one već spomenute u ovom radu, a to je da Hrvati nikad nisu bili na području BiH, da su fanatični katolici i mrzitelji pravoslavlja te da prisiljavaju muslimane na mržnju protiv Srba.¹²⁴

Radić je u nizu svojih predavanja, održanih u Sankt Peterburgu i Moskvi, polemizirao o srpskim posezanjima i propagandi, a osobito se osvrnuo na radove Radovana Košutića i zemljopisca Jovana Cvijića. Naime, Cvijić je na svojim zemljovidima htio dokazati srpsko pravo na cijelu BiH, ali se u zahtjevima ograničio na istočnu Hercegovinu kojoj bi se trebala priključiti Dalmacija južno od Neretve. Radić je naveo da su na tim mjestima označena katolička područja samo na mjestima gdje je katolika bilo više od 50 posto, ali ni to nije moglo sakriti da je „Bosna srce Hrvatske, da je tu kulturno i ekonomsko središte za njezinu budućnost, a već danas da je to narodna etnografska sredina hrvatskog naroda.“¹²⁵ Argumentirano je

¹²¹ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo*, str. 55.

¹²² Ibid., str. 56.

¹²³ Ibid., str. 59.

¹²⁴ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 255.–257

¹²⁵ Ibid., str. 294.

objasnio da je pripojenje Bosne i Hercegovine Monarhiji povijesna nužnost koja je korisna za Bosnu i Hercegovinu te bi sa slavenskoga gledišta bilo korisno da se te zemlje pripoje Hrvatskoj jer bi to spriječilo veće doseljavanje Nijemaca i spriječilo mađarske i srpske aspiracije prema jadranskom prostoru.¹²⁶

Takvo stajalište izazvalo je oštre proteste prisutnih Srba, ali ni Rusi nisu pokazivali simpatije za njegove teze. Većina ruskih političara vidjela je samo dvije mogućnosti za rješavanje bosanskoga pitanja, a to su ili pripojenje Srbiji ili Austro-Ugarskoj, što je prema njima zločin, dok Hrvatske nije bilo nigdje na vidiku. Stjepan Radić bio je uvjeren da je za takva stajališta kriva srpska propaganda te da Srbija vodi svoju politiku, očekujući nemire u međunarodnoj politici koji bi joj omogućili da oružanim putem otme BiH. Mogao je prihvatiti da se Bosna i Hercegovina nazivaju i hrvatskom i srpskom zemljom, ali je apsolutno odbacivao srpsku propagandu koja je te zemlje nazivala središtem isključivo srpskoga naroda.¹²⁷

Po povratku iz Rusije, Radić je zaključio da Hrvati moraju ostati dio Monarhije i moraju tražiti prijatelja samo u Monarhiji jer slobodne slavenske države rade samo u svoju korist, Srbi na „Velikoj Srbiji“, a Rusi na „Velikoj Rusiji“, dok ostali slavenski narodi – Česi, Poljaci, Slovenci, Slovaci i Hrvati – moraju raditi na gospodarskoj izobrazbi i slozi seljaštva, nastojeći ostvariti kulturni napredak i blagostanje.¹²⁸

4.4. O Srbima

Važno je predstaviti Radićev odnos prema Srbima i njihovoj politici, s obzirom na to da se to izravno veže za našu temu i njegovih pogleda spram Bosne i Hercegovine. S. Radić razlikovao je hrvatsku narodnost od srpske narodnosti i smatrao je da se od Srba u Hrvatskoj ne može tražiti da se zovu Hrvati, ali je zahtijevao da priznaju Hrvatsku kao svoju domovinu. Hrvatsko-srpske odnose uglavnom je tumačio kao posljedicu utjecaja vanjske politike, pritom misleći osobito na mađarske manipulacije. Međutim, kroz aktivno sudjelovanje u politici, Stjepanova su stajališta poprimala sve jasnija i čvršća obilježja po tom pitanju. Do 1905. godine tj. do donošenja Riječke i Zadarske rezolucije, Radić je neprestano tražio objektivne uzroke

¹²⁶ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo*, str. 255.–257

¹²⁷ Ibid., str. 255.–257

¹²⁸ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 255.–257.; S. Radić, *Korespondencija Stjepana Radića I*, str. 34.

sukoba između Hrvata i Srba te je nastojao na najbolji način smiriti ih. Posvetio je veliku pozornost tom problemu i kroz mnoge članke pisao o toj temi.¹²⁹

Njegova potreba za pravdom i moralnim djelovanjem osobito ga je izložila kada je stao pred prosvjednike, isprovocirane *Srbobranovim* člankom *Srbi i Hrvati (Do istrage naše ili vaše)* iz 1902. Naime, autor Nikola Stojanović nijekao je u članku hrvatsku narodnost te pozvao na borbu protiv Hrvata do istrebljenja. S. Radić shvatio je taj članak kao primjer ludosti, fanatizma i srpske uskogrudnosti. Osudio je taj tekst i pozvao da Hrvati uzvrate istom mjerom. Isključivao je nasilje, odvrćao je prosvjednike od uništavanja imovine Srba u Zagrebu i pozivao je da se na druge načine prisili *Srbobran* i njegove podupiratelje da poštuju hrvatske svetinje. Skoro je i sam nastradao pokušavajući suzbiti neredu pozivom da umjesto razbijanja srpske imovine, prosvjed krene na kolodvor i skine mađarske zastave jer su upravo one te koje najviše krše hrvatsko državno pravo. Nakon godinu dana tvrdio je da hrvatsko-srpski sukob nije „historijsko-politički, ni moralno-vjerski, ni narodno-kulturni, ni gospodarsko-socijalni, te se ne može usporediti sa sporom srpsko-bugarskim ili čak rusko-poljskim i poljsko-maloruskim.“¹³⁰ Vjerovao je da se tu radi samo o disfunkciji inteligencije naroda koji su izloženi stalnim pritiscima pa stvaraju površinski sukob koji bi se mogao neutralizirati uz pomoć ostalih slavenskih naroda.¹³¹

Dijelio je kulturno zajedništvo od političke suprotnosti, ističući da se uvjerio „da nema ama baš nikakve razlike ni u karakteru inteligentnih Hrvata i Srba i da samo zaslijepljena strast, zadahnuta tuđinskom zlobom [...] može propovijedati nauku po kojoj netko samo zato, jer je Srbin, ili samo zato jer je Hrvat mora imati tu ili ovu manu u svom karakteru.“¹³² No, sklapanjem Riječke, a zatim i Zadarske rezolucije, pokrenuta je „novokursaška“ suradnja s Mađarima i istaknute su srpske težnje za ravnopravnošću s Hrvatima u Trojednoj Kraljevini. S. Radić osudio je takvu politiku „nove sloge“ koja je prezirala hrvatsko državno pravo i narodnu snagu te je smatrao da će ta suradnja nanijeti više štete za hrvatsko-srpske odnose jer samo ide u korist velikosrpskoj misli koja se intenzivno širila po Balkanu.¹³³ S. Radić također je vjerovao da je za Srbe vezivanje srpstva uz pravoslavlje nepotrebno i štetno. To je osobito negativnim

¹²⁹ Tomislav Markus, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.* (dalje: *Južni Slaveni u političkoj misli*), Zagreb, 2012., str. 158.

¹³⁰ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 114.–115.

¹³¹ T. Markus, *Južni Slaveni u političkoj misli*, str. 159.

¹³² S. Radić, *Politički spisi*, str. 262.

¹³³ Stjepan Matković, „Odnos braće Radić prema politici 'novoga kursa' na primjeru Riječke i Zadarske rezolucije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 26 No. 3., 1994., str. 480.–482.

smatrao na području Hrvatske i smatrao je da nema razloga zašto pravoslavac ne bi mogao biti Hrvat, a jednako tako i da katolik bude Srbin.¹³⁴

Radić nije, poput frankovaca, nijekao srpski element u Hrvatskoj, ali je polazio od toga da su Hrvati i Srbi ravnopravni dionici jednoga te istoga naroda, da obje strane imaju svoje povijesno područje i državu, u čije interese ne smiju međusobno zadirati. Strogo se protivio podilaženju srpskoj politici da ostvari svoje težnje koje bi dovele u pitanje hrvatsku opstojnost. Može se stoga reći da je Radić vodio nacionalnu politiku obilježenu hrvatskom državnom pravnom misli, odbacivši nužnost integracije južnoslavenskoga naroda u jednu državu i rastakanje postojećega okvira Monarhije, ali i da je kroz sintagmu narodnoga jedinstva nastojao odvratiti Srbe od razbijanja hrvatskoga državnoga prava.¹³⁵

Nakon spomenutih rezolucija, Radić se sve više udaljio od jugoslavenske politike. O odnosima sa Srbima pisao je 1907. u *Domu* ovim riječima: „Kad god se govori o Srbima u Hrvatskoj, onda treba paziti na ovo troje: na pokvarenost, sebičnost i lukavost velike većine srbske gospode, na strašnu neukost pravoslavnoga seljačkoga puka, na lukavost i silovitost mađarskih političara.“¹³⁶ Ukazivao je na to da bi bilo „bolje i razumnije ako se naši pravoslavni priznaju Hrvatima, kad su u hrvatskoj državi i kad govore istim jezikom s nama Hrvatima“. Prema tomu, ustvrdit će, Srbi u Hrvatskoj ne trebaju ni posebnu politiku ni obilježja jer su oni isti narod kao Hrvati.¹³⁷

4.5. Političke vizije i stajališta nakon aneksije

Potaknut političkim krizama koje su prijetile miru i sigurnosti na Balkanu i u Europi, Radić je sve više strahovao od mnogih, za Hrvatsku nepovoljnih, scenarija u slučaju raspada Austro-Ugarske. Vjerovao je da bi hrvatske zemlje bile raskomadane i podijeljene između susjednih zemalja – Italije, Austrije, Mađarske i Srbije. Stoga se posvetio još većem zalaganju za opstanak Monarhije.

Postupno se okretao tzv. carističkoj politici, a u predvečerje rata otvara suradnju s frankovcima, pokrećući tzv. čisti hrvatski kurs. Prvotna je zamisao bila pružiti otpor HSK-u, a potom okupiti sve Hrvate s područja Monarhije kako bi se pridružili borbi za interes vlastitoga

¹³⁴ M. Biondich, *Stjepan Radić 1904. – 1928.*, str. 102.–103.

¹³⁵ Ibid., str. 480.–482.

¹³⁶ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 246.

¹³⁷ Ibid., str. 246.

naroda. U svojim govorima u Hrvatskom saboru iz 1910. i 1915., Radić je argumentirano izlagao da su srpski političari spremni hrvatske zemlje podijeliti s drugim susjedima, a neki „i milom ili silom iskorijeniti Hrvate i muslimane iz Bosne.“¹³⁸ Smatrao je kako srpska politika prema Bosni i Hercegovini nije bila samostalna, nego je bila slijepo oruđe austrijske, a u doba aneksije i englesko-talijansko-ruske politike. Naglašavao je da su Hrvati, unatoč svim problemima, osigurali budućnost jer su jedini među slavenskim narodima uspješno očuvali elemente državne samostalnosti jer „nad maticom hrvatskih zemalja nikad nije lepršala tuđa zastava i nikad nije osvajačka noga pogazila i pravnoga nam obilježja satrala, jedini, koji smo sačuvali, bar glavu, koji smo sačuvali bar ramena i ruke, i ako su nam odsjekli obje noge, i ako su nam živu utrobu našu Bosnu bili izvadili – još smo živi – i kad su već svi vjerovali, da smo za uvijek mrtvi, ne samo da smo uzkršli, nego se tako preporadjamo i tako jačamo, da ćemo od ove drage stare i slavne kraljevine učiniti jaku domovinu i u njoj sretan hrvatski narod.“¹³⁹

Napustio je tako zamisao o jugoslavenskoj državi i okrenuo se austroslavističkoj politici, nadajući se da će kroz rad i političku suradnju slavenskih naroda postići preobrazbu Monarhije u demokratsku federaciju, u kojoj bi bila ostvarena ravnopravnost svih naroda. Znao je da Hrvatska nije u stanju odvojiti se od Austrije i izreći Starčevićev „veličanstveni ne“, dok su Dalmacija i BiH pod austrijskom upravom. No, želio je ostvariti hrvatske interese zakonitim i demokratskim putem, ne nanijevši štetu drugim narodima.¹⁴⁰

Godine 1914., na saborskoj sjednici, stranke su putem adresnih odbora uputile adresu vladaru. Radićev HPSS uskladio je svoja stajališta s ostalim oporbenim strankama (Starčevićevom strankom prava i Hrvatskom strankom prava) pa je u nacrtu svoje adrese upozorio vladara na veliko nezadovoljstvo i ogorčenje hrvatskoga naroda, uzrokovano politikom vlade i upravljanjem Hrvatskom. Kao izvore nezadovoljstva navodi Austro-ugarsku nagodbu, čijom se provedbom briše autonomna Kraljevina Hrvatska i protuprirodno, protuzakonito stvara jedinstvena mađarska država od Karpata do mora.

Radić je, kao nesumnjivi autor nacrtu adrese, u dugom govoru od 12. ožujka 1914. nastojao obrazložiti adresu stranke. Tvrdio je da je, sastavljajući adresu, imao na umu da je Hrvatska nastavak alpskoga gorja i alpskih rijeka te da prirodno stvara cjelinu s bratskom Slovenijom, ali i to da se hrvatska povijest samo formalno politički vezala s Ugarskom, dok je

¹³⁸ Branka Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Alineja, Zagreb, 2006., str. 65.–66; B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 295.

¹³⁹ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 296.–297.

¹⁴⁰ *Ibid.*, str. 324.–325.

realna strana hrvatske povijesti uvijek razvijala suprotnim smjerom, usmjerenim prema Austriji i Beču. Na kraju je istaknuo da je slavenska narodna politika može imati samo dva politička cilja. Jedan je u Monarhiji, da se sav hrvatski, srpski i slovenski narod okupi unutar Monarhije u ujedinjenu Kraljevinu Hrvatsku, što bi bila „europska nužda“. Druga je opcija da se naš (slavenski) narod izvan Monarhije ujedini u jednu jaku jugoslavensku ili balkansku federaciju.¹⁴¹

4.6. Politička uvjerenja za Velikoga rata

S. Radić veliki problem vidio je u neustavnom stanju koje je uslijedilo objavljivanjem rata i na kraju iznosi molbu vladaru da što prije politički i pravno ujedini hrvatske zemlje koje su „providnošću i mudrom dalekovidnošću vladara pod moćnim žezlom habsburške dinastije i u najprirodnijem sklopu Habsburške monarhije. Samo takvim političkim i upravnim ujedinjenjem kraljevine Hrvatske cjelokupna će monarhija na Jadranskom moru i na Balkanu zadobiti onaj ugled i onu snagu, a zadovoljni hrvatski narod razviti onu prosvjetu i ono blagostanje, koje je monarhiji potrebno za dalekosežne njezine kulturne ciljeve i za zamašnje njezine gospodarske interese na evropskom istoku.“¹⁴²

Čini se da je gajio uvjerenje da neće doći do raspada Austro-Ugarske i da ona ne može izgubiti rat. Vjerovao je da je za Hrvate opstanak Monarhije nužnost, ali je kao najbolje rješenje vidio njezino federalno preuređenje. Vladku Mačeku iznio je nadu koju nije mogao zabilježiti na stranicama *Doma*, a to je da bi bilo najbolje kad bi Njemačka i Austro-Ugarska izgubile rat, ali da se potonja pritom ne raspadne. Na taj način bi propao austrijski militarizam i imperijalizam, a sačuvali se temelji. Dok bi, po njemu, najgora opcija bila raspad Monarhije koji bi nanio štetu svim njezinim narodima.¹⁴³

Tijekom 1917. godine, Stjepan Radić i dalje je vjerovao da se problemi hrvatskoga naroda mogu riješiti u sklopu Habsburške Monarhije. Dolazak cara Karla na vlast, uključivanje SAD-a u rat i proklamacije predsjednika Wilsona te prva ruska revolucija unosili su mu pozitivne nade. Nakon objave Svibanjske deklaracije i određena kolebanja zatražio je da Sabor i vlada svoju politiku zasnuju na temeljima deklaracije, imajući na umu mogućnost ujedinjenja

¹⁴¹ Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989., str. 51.

¹⁴² Ibid., str. 50.

¹⁴³ Bogdan Krizman, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu“ (dalje: S. Radić i HPSS u svjetskom ratu), *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 2 No. 2, 1970., str. 118; Branka Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, str. 324.–325.

južnih Slavena unutar ili izvan Monarhije. Svoj odnos prema deklaraciji Radić je objasnio u *Domu* ističući: „Hrvatstvo je naš dom, Slavenstvo je naš rod. Bez doma nema rada, kruha i ruha, bez roda nema ljubavi, veselja i uljudbe. [...] Hrvatska je naša poviest, naša muka i borba, naša država, naša domovina. Slavenstvo je jasna duga na obzorju naše budućnosti, to je putokaz k našoj duhovnoj slavi i veličini.“¹⁴⁴ Dakle, hrvatska bi se politika trebala okrenuti „ujedinjenju svih historijskih zemalja (banovine, bosanske i primorske Hrvatske), ujedinjenju svekolikoga hrvatskoga naroda s istoplemenim i jednovjerskim narodom slovenskim u državu hrvatsku i oslobodjenju te hrvatske države i toga hrvatskoga naroda od svačijeg tuđinskog, a napose magjarskog gospodstva i prevlasti.“¹⁴⁵

Krajem iste godine Radić počinje preispitivati odnos Centralnih sila i Antante i počinje prihvaćati načela Antantne politike jer je nastupila velika socijalna kriza iz koje je proizišla glad i nesigurnost koju treba iskorijeniti žurnim sklapanjem mira. Uvidio je i da su sve manje mogućnosti preustroja Monarhije, ali je taktički promišljao o političkim odlukama jer je Monarhija dobila elan sklapanjem mira s Rusijom i uspjesima na talijanskom bojištu.¹⁴⁶

Godinu dana kasnije, 1918. godine, na stranicama *Doma* napisao je poredbeni članak u kojem je usporedio program HPSS-a sa Svibanjskom i Krfskom deklaracijom. Istaknuo je da je Svibanjska deklaracija najkraća pa prema tomu i najnejasnija. Osobito je nejasno može li hrvatsko-srpsko-slovenska država na temelju hrvatskoga državnoga prava dobiti naziv Kraljevina Hrvatska, ili temeljem južnoslavenskoga narodnoga jedinstva skupno ime Jugoslavija, ili trostruki naziv koji bi sadržavao sva tri imena. Svakako, u temelju te deklaracije jest činjenica da su Slovenci, Hrvati i Srbi jedan narod koji na temelju toga jedinstva treba dobiti svoju demokratsku državu s narodnom vladom i demokratskom upravom.¹⁴⁷ Nešto više nego u Svibanjskoj, napisano je u Krfskoj deklaraciji koja traži da se južnoslavenski narodi Monarhije ujedine sa Srbima izvan monarhijskoga okvira u jednu državu.

Smatra kako je program HPSS-a širi i potpuniji od obiju deklaracija, a osobito ističe to što su u seljački program zapravo uključeni svi „Jugoslaveni“, što podrazumijeva i Bugare. Također, seljački program ima izraženu demokratsku bit koja se šturo i nedovoljno spominje u dvjema deklaracijama.¹⁴⁸

¹⁴⁴ B. Boban, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, str. 246.

¹⁴⁵ Ibid., str. 246.

¹⁴⁶ Ibid., str. 297.

¹⁴⁷ S. Radić, *Politički spisi*, str. 301.

¹⁴⁸ Ibid., str. 301.–302.

Približavanjem rata kraju pisao je kako bi se u novoj državi, u kojoj će se naći Hrvatska, trebalo što prije ostvariti seljačko i radničko pravo jer su Hrvati, Slovenci i Srbi „pravi pravcati seljački i radnički narod“¹⁴⁹ Inzistirao je na tomu da ostane sačuvana Hrvatska koju bi „smio rušiti sam hrvatski narod, kad bi mu Bog pomutio pamet, ali je hrvatski narod pri zdravoj pameti i upravo zato hoće danas više nego ikada da ima svoju hrvatsku državu i da na svom hrvatskom teritoriju – koji je ujedno i naše narodno područje – vrši potpuno i bezuvjetno pravo svoga narodnog samoodređenja.“¹⁵⁰ Sredinom 1918. godine raskinuo je saborsku suradnju s frankovačkom Strankom prava, što je od strane frankovaca protumačeno kao izdaja.¹⁵¹

O Bosni i Hercegovini rekao je pak 1918. da ona nije ni čisto srpska, ni čisto hrvatska, ali da su tamo i Hrvati i Srbi jednako zauzeti za narodno jugoslavensko jedinstvo te se Bosna državno obnavlja u jugoslavenskom okviru i na temelju jugoslavenskoga narodnoga jedinstva.¹⁵² Pozdravljao je slogu triju naroda, njihovu zajedničku neovisnu državu i svjetski mir koji nastupa, ali nije bio zadovoljan izglasanim prijedlozima o provedbi ujedinjenja sa Srbijom. Svoje nezadovoljstvo iskazao je riječima: „Vama su svima puna usta riječi: Narodno jedinstvo – jedna jedinstvena država, jedno kraljevstvo pod dinastijom Karađorđevića i vi mislite, da je dosta govoriti, da smo mi Hrvati, Srbi i Slovenci jedna narod zato, što govorimo jedan jezik, a da zato moramo imati i jedinstvenu centralističku državu, i to kraljevstvo, i da nas samo to, takvo jezično i državno jedinstvo može usrećiti. Kako je površno, kako plitko i kako neopravdano to vaše mišljenje.“¹⁵³

Inzistirao je na federativnom uređenju i isticao da „mi Hrvati ne ćemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republiku“ jer je „hrvatski seljak u ratu postao podpun čovjek, a to znači, da ne će više nikomu služiti, nikomu robovati, ni tudjinu ni bratu.“¹⁵⁴ Ponovno je odbacivao gospodsku politiku i njihovu neangažiranost pravim pitanjima pa je tako natuknuo i jedan njihov veliki propust, a to je „da naša gospoda, koja vode politiku, nisu bila zanešenjaci, tašti, sebičnjaci i siloviti, mogli su i Bosnu i Hercegovinu dovesti u zajednicu sa Zagrebom i bili bismo proglasili hrvatsku državu...“¹⁵⁵

¹⁴⁹ S. Radić, *Politički spisi*, str. 309.

¹⁵⁰ B. Krizman, „S. Radić i HPSS u svjetskom ratu“, str. 159.

¹⁵¹ T. Jonjić, *Ivo Pilar*, str. 732.

¹⁵² Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, str. 158.–159.

¹⁵³ Ibid., str. 161.

¹⁵⁴ Ibid., str. 161.

¹⁵⁵ Ibid., str. 162.

5. Zaključak

Bosna i Hercegovina bila je predmetom raznih interesa i posezanja u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. Napose, našla se u interesnoj sferi Austro-Ugarske, Srbije i tzv. „Bolesnika s Bospora“ koji je polako gubio moć i utjecaj nad tim teritorijem. Austrijska okupacija Bosne i Hercegovine 1878., a potom i aneksija 1908. godine, poremetili su sve interese Osmanskoga Carstva, a posebice Srbije koja je političkom lukavošću nastojala ostvariti svoju viziju o proširenju na područje BiH. Vjersko-kulturna različitost stanovništva u BiH svakako je otežavala konsenzus glede političkih pitanja i ostvarenja zajedničkih ciljeva, a austrougarska politika koristila je te razlike kako bi održavala svoju vlast. Od početka 20. stoljeća vlast je dopustila uporabu nacionalnih imena i obilježja, tako da je došlo do porasta političkoga angažmana i stvaranja novih organizacija, kao što su Hrvatska narodna zajednica, Muslimanska narodna stranka i Srpska narodna organizacija. Stvaranje Hrvatske narodne zajednice nije donijelo potpuno jedinstvo među hrvatskim pučanstvom u BiH. Različitost u provođenju hrvatskih zamisli dovela je do podjele među članstvom, što je uzrokovalo stvaranje Hrvatske katoličke udruge i njihove razlike nisu nadiđene do kraja Velikoga rata

Kroz svoje tekstove, Antun Radić ostavio nam je uvid u vlastitu misao glede Bosne i Hercegovine. Nezaobilazan izvor jest njegovo *Izviješće* o putovanju BiH, kojim čitatelju pruža sliku o životu i brigama običnoga naroda u tim zemljama. U svojim daljnjim tekstovima isticao je prostor BiH kao povijesni hrvatski prostor kojim su nekoć vladali hrvatski vladari, sve dok ga nisu okupirali Osmanlije. Morilo ga je pitanje sjedinjenja BiH s hrvatskim zemljama i pozitivno je gledao na svaki napredak hrvatske zajednice u tim zemljama. Međutim, bio je svjestan da to pitanje nadilazi hrvatsku politiku, da se o tomu pokušava odlučiti bez Hrvata pa je isticao kako se Hrvati osobito moraju brinuti za taj prostor. Odbacivao je sve zamisli o stvaranju Velike Hrvatske, ali je iskazivao nade da će s razvojem narodne misli Hrvatska ostvariti svoje pravo na BiH. Nerijetko je kritizirao hrvatsku politiku u BiH, posebice izjave nadbiskupa Stadlera, s kojim je u biti dijelio slične ciljeve, ali su neslaganja nastajala oko načina provedbe. No, često je iskazivao veliku razinu neslaganja s retorikom nadbiskupa Stadlera, naglašujući da je Stadlerova politika pogubna za hrvatstvo i katoličanstvo u BiH. Iz razdoblja Velikoga rata o Bosni i Hercegovini nemamo pisanih tragova, tek bi tu i tamo prenio poneku vijest ili razmišljanje, ali shvaćao je da se Monarhiji približio kraj i da je spremna udovoljiti mnogim zahtjevima Hrvata, kao što je sjedinjenje s Dalmacijom i pripojenje BiH s Banskom Hrvatskom, no povijest je otišla u drugom smjeru.

Razmišljanja Stjepana Radića o Bosni i Hercegovini varirala su i postupno sazrijevala. Od ranih se dana spremao na život političara, a za vrijeme studentskih dana uobličio je svoje političke i socijalne zamisli te se priklonio njegovanju južnoslavenske politike. Bio je razočaran sustavom koji nije omogućavao „gospodi“ da uči bilo što o narodnom životu, stvarajući tako jaz između gospodstva i seljaka. Do 1909. godine bio je zagovornikom slavenske solidarnosti te je nastojao hrvatsku narodnu misao povezati sa srpskom, slovenskom i bugarskom. Jasno je dijelio pojam naroda od narodnosti te isticao kako su južni Slaveni jedna cjelina s etnografskoga i sociološkoga gledišta. U svojim djelima kritizirao je austrijsku upravu nad Bosnom i Hercegovinom, smatrajući ju pokušajem uništavanja jugoslavenstva te se zalagao da narod u BiH sam odlučuje o svojoj sudbini. Zaokret u stajalištima događa se nakon aneksije 1908. godine, a to je očito iz Radićeva djela *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* i predavanja koja je 1909. održao u Rusiji. Tu je iznio svoje kritike na osmansku upravu i srpske pretenzije, nastojeći pokazati kako je samo Hrvatska, uz Austriju, sposobna gospodarski i kulturno uzdići te zemlje. Time je očitovao svoju politiku austroslavizma koju je gajio tijekom glavnine Velikoga rata. Vidio je dva moguća cilja: jedan je bio okupljanje Hrvata, Slovenaca i Srba pod Habsburškim žezlom u ujedinjenoj Kraljevini Hrvatskoj ili u okupljanju slavenskih naroda izvan Monarhije u jednu jugoslavensku federaciju. Pred kraj rata shvatio je da rat neće završiti u korist Monarhije pa je inzistirao na tomu da ostane sačuvana Hrvatska, a o Bosni i Hercegovini govorio je da ona nije ni čisto srpska, ni hrvatska.

6. Prilozi

6.1. Prilog I.

Bosna i Hercegovina¹⁵⁶

U saborskoj i novinskoj buki prošlih dana dosta se čulo i o Bosni i Hercegovini, osobito poslije govora zastupnika Supila, koji je rekao, da bi Bosna-Herc. mogla doći i k Srbiji. Proti tomu su se digli bosanski Hrvati, na čelu im nadbiskup vrhbosanski (sarajevski) Stadler (rođeni Brodjanin) i poslali prigovor na hrvatski sabor. Na to se je počelo više pisati o tim zemljama, pa je sveučilišni profesor Klaić napisao u jednim novinama, da se mi Hrvati vrlo malo staramo za te zemlje, a htjeli bi, da se pridruže k banskoj Hrvatskoj.

To je bilo, kako smo spomenuli, nedavno. Ali nije to prvi put, što se Bosna-Herc. spominje u našim novinama, a i ne spominje se samo u novinama, nego i u programu stranke prava, koja je metnula u svoj program i sjedinjenje Bosne-Hercegovine s banskom Hrvatskom. Radi Bosne-Hercegovine bilo je dosta pravde među Hrvatima samima, a još više među Hrvatima i Srbima, koji kažu, da je B.-H. srbska. Razumije se, da mi nismo sada nakanili dokazivati, čija je Bosna i Hercegovina. Dosta je o tom kazati, to, da veći dio tih pokrajina nesumnjivo pripada po državnom pravu hrvatskoj državi, a da će njoj i pripasti, ako Hrvati budu svoje pravo branili i radili onako, kako treba raditi. Ovaj čas nam je na misli samo to, da svojim čitaocima kažemo glavno, što im treba o Bosni i Hercegovini znati, ako hoće samo i govoriti o tim pokrajinama.

Bosna i Hercegovina veća je po prostoru od banske Hrvatske po prilici za jednu četvrtinu, jer ima 51.000 četvornih kilometara, a banska Hrvatska ima 42.500 četvornih km. Zajedno s Dalmacijom (koja ima blizu 13.000 četvornih km.) imaju sve tri ove zemlje 106.000 četvornih km., t. j. baš dvije petine ciele Ugarske (koja ima 280.000 četvornih km.). Stanovnika moglo bi danas biti u B.-H. preko 1,800.000 (jedan milijun i osam sto hiljada), dakle mnogo

¹⁵⁶ Antun Radić, *Sabrana djela X*, str. 62.–66.

manje nego u samoj banskoj Hrvatskoj (koja je god. 1900. imala 2,416.000 duša, a danas ima valjda preko 2,500.000).

Kako će biti našim čitaocima poznato, u B.-H., žive sami Hrvati t.j. sav narod govori jednim jezikom, i to našim, hrvatskim. No taj je narod razdijeljen na tri vjere: rimo-katoliču, grčko-iztočnu i muhamedansku ili muslimansku („tursku“). Katolika bi moglo danas biti oko 420.000, pravoslavnih oko 790.000, a muhamedanaca oko 620.000. Katolici, koji su ikoliko prosviećeni, drže se svi za Hrvate, a pravoslavni za Srbe, a muhamedanci se zovu „turci“. Mnogi Bošnjaci i Hercegovci svoj jezik zovu hrvatskim, osobito katolici i muhamedanci pa i oni, koji nisu prosviećeni), no većina kaže, da govori bosanski. Školani muhamedanci drže se većinom za Hrvate, a samo neki, i to radi politike, pristaju uz Srbe.

Bosna i Hercegovina bila je, kako je poznato, preko 400 godina pod turskim carem (koji stoluje u Carigradu) dok nije god 1878., što je mnogima od naših čitalaca takodjer poznato, došla pod vladu bečkoga („austrijskoga“) cesara, i to samo dotle dok u njoj načini red. Od onda vlada u Bosni i Herc. „Švabo“, kako kažu Bošnjaci. Najviša oblast za B.-H. jest zajedničko austro-ugarsko ministarstvo financija u Beču, a u Sarajevu, glavnom gradu B.H., ima zemaljska vlada, kojoj je na čelu kao zemaljski poglavica uvijek jedan general. Prvi zemaljski poglavica bio je u B.H. naš general Filipović, koji je i vojsku vodio u Bosnu. Sabora Bosna i Herc. dakako nema, a ni obćinskog vieća (odbora), samo Sarajevo i Mostar imadu gradsko zastupstvo.

Najveće dvie neprilike u B.-H. jesu ove: kmetstvo i neuredjene vjerske stvari kod muhamedanaca ili „turaka“ i kod pravoslavnih.

Radi svojih vjerskih stvari šalju i muhamedanci i pravoslavni bez prestanka deputacije u Beč, to u Peštu, to u Carigrad, pa i sada boravi nekakva muhamedanska deputacija u Pešti. Dugo bi trebalo, dok bi razložili, zašto tamo nema zadovoljstva i pravoga reda u tim stvarima. Glavno je pitanje, kako će se uzdržavati njihovo svećenstvo i vjerske (konfesionalne) škole, t. j. i muhamedanci i pravoslavni zahtievaju vjersko-školsku samoupravu (autonomiju). Katolici takve vjersko-školske samouprave nemaju ni u B.H. kao ni drugdje u carevnini, jer vjerske poglavare i dostojanstvenike katoličke (biskupe i kanonike) imenuje cesar i kralj na predlog vladin, župnike uzdržavaju vjernici, doduše gdješto uz pripomoć vladinu, a čisto vjerske (na pr. samostanske ili kloštarske) katoličke škole uzdržavaju redovnici (fratri-franjevci i Isusovci, pa opatice). Isusovci imadu svoje samostane i škole po celom svijetu, odakle im dolazi pomoć, no budući da u Isusovačku gimnaziju u Travniku i u djevojačke škole opatičke polaze ponješto i djeca drugih vjera, dobivaju ove katoličke škole pripomoć i od vlade. A i katolički župnici i

kapelani – i to su većinom fratri-franjevci (takozvani „ujaci), koji imadu svoje samostane u Fojnici, Kreševu, Gučoj Gori, Sutisci i Širokom Briegu (u Herc.). – Posve je drugačije kod pravoslavnih i muhamedanaca. Istina, i njihove vjerske poglavare, grčko-iztočne vladike (biskupe) i muslimanskoga reisul-ulemu (to je kao nadbiskup) i muftije (to su kao biskupi) – i njih imenuje vlada po nekome ugovoru s Carigradom grčko-iztočnim patrijarkom i sa sultanom, ali to je baš ono što pravoslavnim i muhamedancima nije nekako pravo. Teško je pravo reći, što bi htjeli, no toliko je stalno, da nijednima nije pravo, što se vlada mieša u njihove vjerske i školske stvari. Velika je neprilika to, što i jedni i drugi, i muhamedanci i pravoslavni imadu vrhovnu svoju vjersku glavu u Carigradu (pravoslavni patrijarka, a muslimani sultana), a ta se nijedna glava mnogo ne stara za naše Bošnjake. No najveća je neprilika to, što ni medju muhamedancima ni medju pravoslavcima nema dosta prosviećenih ljudi ni medju svećenstvom, a ni medju ostalim narodom. U tom je osobito teško s muhamedancima, jer se oni upravo boje novovječne prosvjete, koju donasaju „nevjernici“ (kršćani).

Muhamedanske vjerske stvari teško je urediti i zato, što oni imadu svoja posvećena imanja (tako zvane „vakufe“) ,a vlada hoće da pazi, kako se s tim gospodari.

Druga je velika neprilika u B.H – kako smo rekli, kmetstvo, t. j. to, što seljaci-poljodjelci većinom nemaju svoje zemlje, nego žive i rade na tuđoj, na „begovoj“ ili „aginoj“ zemlji. Kako je to u toj stvari, vidi se najbolje po tom, što od 200.000 obitelji nema ni punih 6.000 posjednika, nego blizu 100.000 seljačkih obitelji (sa 600.000 duša) žive na tuđoj zemlji, 23.000 obitelji (do 180.000 duša) žive posve na tuđoj zemlji, ali imadu nješto i svoje zemlje, a samo nješto preko 80.000 obitelji (oko 530.000 duša) žive kao slobodni poljodjelci. Oni koji žive na tuđoj zemlji, to su „kmetovi“, koji od svega priroda moraju vlasniku zemlje (begu ili agi) davati trećinu, a povrh toga mjesto poreza desetinu. Kako se je ta trećina i desetina procjenjivala, može se suditi po tom, što je i sama vlada prošle godine ukinula desetinu, pa će se sada „paušalirati“ t. j. na više godina procieniti. Hoće li to biti bolje, ne znamo, samo znamo da pravoga poljodjelca na tuđoj zemlji ne može biti. Za to se i u Bosni Hercegovini o tom radi, da se seljacima dade zemlja. Seljaci su većinom pravoslavni kršćani, posjednici (begovi) – to su muhamedanci („turci“), pa je i to jedan razlog, što se „turci“ i „srbi“ dobro ne gledaju. Nedavno je bilo u novinama, da su „srbi“ palili „turcima“ čardake.

To je eto bosansko „agrarno“ (poljsko) pitanje, u kojem jedni pristaju uz „turke“ drugi uz kmetove. „Hrvatski dnevnik“ (katoličke novine u Sarajevu) pišu za turke-posjednike, a proti kmetovima. To je, dakako, „politika“ ali mi držimo: loša i nepravedna politika. No i o tom će biti zgođe, da se potanje porazgovaramo.

Što će biti s Bosnom-Hercegovinom?

Mi smo se Hrvati naučili već tako misliti, da slobodne i ujedinjene Hrvatske nema bez Bosne-Hercegovine, koja bi zajedno s Dalmacijom našu domovinu za jedan i pol puta povećala. Nema ga valjda medju nama, tko ne bi želio, da nam domovina bude što veća, jača, slavnija i sretnija, no malo nas ima, koji bi mislili na to, kako je to teško i kako se zato treba primiti posla. Kako je samo teško s Bosnom-Hercegovinom, u kojoj se naš narod kolje do noževa. Hoće li se to kada umiriti?

Teško je na to odgovoriti. Teško je reći, hoće li se tamo što dati pravoslavnim našim svetom, a još teže je to reći za muhamedance, koji bi i danas najvoljeli – opet pod Tursku. Isti Adem aga Mešić, kojega danas drže Hrvatima – i on je za Tursku, a što Srbi bosanski hoće, i to znamo.

Bosna i Hercegovina, jednom riečju, nisu samo naša velika nada, nego i naša velika narodna rana, koja se daje izliečiti samo ljubavlju i radom za onaj naš potišteni zapušteni i zavadjeni seljački mučenički puk.

6.2. Prilog II.

Hrvatsko narodno pravo na Bosnu-Hercegovinu¹⁵⁷

Ovo je tako važna stvar, da se kod nje treba posebice zaustaviti. U Bosni-Hercegovini djeluje danas toliko slavenske i hrvatske inteligencije, da je primjerice samo Sarajevo po vrstnoći svoje inteligencije već u istinu isto tako kulturno središte i ognjište, kao što je Ljubljana i Zagreb, Beograd i Sofija. Sarajevo dapače ima u koječem i prednost pred spomenutim centrima. U Sarajevu se kud i kamo manje politizira nego u Beogradu, a manje je strančarstva, nego u Zagrebu. U svakom slučaju sarajevsku inteligenciju ne valja suditi samo po broju, nego i po vrstnoći.

Što se prigovara ovomu ili onomu upravnomu činovniku, osobito Niemcu, to ne obara, nego jača tvrdnju, da je u Bosni-Hercegovini uložena toliki slavenski i hrvatski duševni kapital, da bi bez njega Bosna-Hercegovina i nadalje ostala puki vojnički tabor, u kojem bi nastalo sveobće ražanje i klanje, čim bi vojnička sila popustila, ili se možda udaljila. A gle, baš Srbi, koji Bosnu tako drzko svojataju, i Magjari, koji već otvoriše usta, da ju proždru, ti jedni i drugi ne će ni da čuju o tom slavenskom i hrvatskom duševnom kapitalu, te je i srbska i magjarska nekulturnost tolika, da u stotinama i tisućama hrvatskih, slovenskih, čeških i poljskih kulturnih radnika u Bosni vidi samo dotepene kruhoborce, ili ti kuferaše, kao da tisuće i tisuće te naše braće ne donesoše u Bosnu ni srca ni uma, ni poštenja, ni radinosti, nego samo „švabske kofere“. Kod Magjara se ova nekulturnost dade barem razumjeti, jer oni kao pravi Azijati osjećaju instinktivnu odvratnost proti svemu što je u istinu evropski; ali Srba ne može čovjek razumjeti, a kamoli opravdati, to manje, što Česi, pa i drugi Slaveni dolaze u Bosnu-Hercegovinu ne samo s jednostranim simpatijama za Srbe, nego i s tim krivim mišljenjem, da u Bosni autohtonog bosanskoga pučanstva ni nema. Ovako naime piše gotovo svekolika slavenska štampa, a pogotovo ostalo evropsko novinstvo, koje o toj stvari dobiva obično u Beogradu napisane i jošte dobro „honorirane“ članke. I da Srbi nisu ništa drugo krivi, nego što su stvorili t. zv. protukuferaški pokret, radi kojega bi, da nije došlo do aneksije, Bosna bila izgubila ponajbolje svoje javne radnike i što počevši od okupacije pa do danas najbezobzirnije i najbezstidnije

¹⁵⁷ Stjepan Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Consilium, Zagreb, 1993., str. 50.–54.

poriču i sam obstanak autohtonoga Hrvatstva u Bosni, – već im ovo dvoje oduzimalje svako pravo, da Bosnu zahtievaju u ime narodnoga načela.

Istina je, Hrvati su danas u Bosni-Hercegovini u manjini; ali u Evropi se ni ljudi, ni narodi ne broje kao u Aziji, nego se važu t.j. prosudjuju po kulturnim i gospodarskim svojim sposobnostima. Te se sposobnosti očituju prije svega u obiteljskom ćudorednom životu, u smislu za gospodarsku privredu, u poštivanju svaćijega dobra, a prema tomu i u smislu za javni red i poredak.

Ako bosansko-hercegovačko pućanstvo s ovoga gledišta prosudjujemo, – a kao Evropljani i Slaveni ne možemo drugaćije prosudjivati – onda su Hrvati u Bosni-Hercegovini bezuvjetno prvi i najvaćniji elemenat. O tom se možemo nepokolebivo uvjeriti, ćim prisposodobimo s hrvatskim elementom bosanske muslimane i pravoslavne.

7. Popis izvora i literature

IZVORI:

1. MATKOVIĆ, Stjepan, TROGRLIĆ, Marko, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom: 1907. – 1910.*, Zagreb – Split, 2014.
2. RADIĆ, Antun, „Izvješće o putovanju po Bosni i Hercegovini“, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU knjiga 4.*, str. 292.–324.
3. RADIĆ, Antun, *Sabrana djela II, III, IV, V, VI, VII, IX, X, XI*, (izdavači: Vladko Maček, Rudolf Herceg), Zagreb, 1936.
4. RADIĆ, Stjepan, *Korespondencija Stjepana Radića I.*, (ur. Bogdan Krizman), Zagreb, 1972.
5. RADIĆ, Stjepan, *Politički spisi (prir. Zvonimir Kulundžić)*, Znanje, Zagreb, 1971.
6. RADIĆ, Stjepan, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Consilium, Zagreb, 1993.

LITERATURA:

1. BALTA, Ivan, „Odnosi austrougarskih političkih krugova prema Bosni i Hercegovini u povodu donošenja ustava 1910. godine“, *Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910. – 2010.)* (ur. Edin Mutapčić), Tuzla, 2011., str. 31.–48.
2. BIONDICH, Mark, *Stjepan Radic, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904 – 1928*, University of Toronto Press, 2000.
3. BOBAN, Branka, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998.
4. BOBAN, Branka, *Stjepan Radić u vrijeme Prvoga svjetskog rata*, Alineja, Zagreb, 2006.
5. GLIBUŠIĆ, Ivica, „Bosna i Hercegovina i hrvatsko pitanje u politici Stjepana Radića od 1904. do 1923.“, *Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti*, Vol. 22 No.1, 2018., str. 153.–168.
6. GOLUŽA, Božo, „Austrougarska okupacija pokrajina Bosne i Hercegovine“, u: *Josip Stadler život i djelo* (prir. Pavo Jurišić), Sarajevo, 1999.

7. GRIJAK, Zoran, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Dom i svijet, Zagreb, 2001.
8. GROSS, Mirjana, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik 19–20*, Zagreb 1966. – 1967., str. 9.–68.
9. JONJIĆ, Tomislav, *Ivo Pilar: pisac, političar ideolog (1898. – 1918.)*, Agram, Zagreb, 2020.
10. JUZBAŠIĆ, Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo, 2002.
11. KAPIDŽIĆ, Hamdija, "Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme Austrougarske uprave (državnopravni odnosi), *Prilozi br. 4*, 1968., str. 59.–81.
12. KREŠIĆ, Milenko, „Neki najznačajniji momenti javnog djelovanja nadbiskupa Stadlera u vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Vrhbosnensia*, vol. 23, br. 1, Univerzitet u Sarajevu, 2019., str. 3.–26.
13. KRIŠTO, Jure, *Prešućena povijest: katolička crkva u hrvatskoj politici 1850. – 1918.*, Hrvatska sveučilišna naklada, 1998.
14. KRIŠTO, Jure, *Riječ je o Bosni*, Zagreb, 2008.
15. KRIZMAN, Bogdan, „Stjepan Radić i Hrvatska pučka seljačka stranka u prvom svjetskom ratu“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 2 No. 2, 1970., str. 99.–165.
16. KRIZMAN, Bogdan, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu: hrvatsko-srpski politički odnosi*, Globus, Zagreb, 1989.
17. MARKUS, Tomislav, *Solidarnost i sukob interesa na slavenskom Jugu. Južni Slaveni u hrvatskoj političkoj misli 1844. – 1918.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
18. MATIJEVIĆ, Zlatko, „'Izjava' vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera iz studenoga 1917. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol.31, br. 1, str. 51.–72.
19. MATKOVIĆ, Stjepan, „Odnos braće Radić prema politici 'novoga kursa' na primjeru Riječke i Zadarske rezolucije“, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 26 No. 3., 1994., str. 475.–485.
20. MATKOVIĆ, Stjepan, *Čista stranka prava 1895. – 1903.*, Dom i svijet, Zagreb, 2001.
21. PERIĆ, Ivo, *Antun Radić: 1868. – 1919.*, Dom i svijet, 2002.
22. PERIĆ, Ivo, *Stjepan Radić: 1871. – 1928.*, Dom i svijet, 2003.
23. PULJIĆ, Ivica, „Putovanje cara Franje Josipa Dalmacijom i suzbijanje ustanka u donjoj Hercegovini“, *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „istočnoga pitanja“* (prir. Josip Vrandečić, Marko Trogrlić), Zadar, 2007., str. 91.–118.

24. VRANDEČIĆ, Josip, SABLJO, Zvonimir, „Velika istočna kriza 1875. – 1878. godine“, *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i „istočnoga pitanja“* (prir. Josip Vrandečić, Marko Trogrlić), Zadar, 2007., str. 119.–171.

MREŽNE STRANICE:

1. Hrvatska enciklopedija (LZMK) - Politika »novoga kursa«. ([politika »novoga kursa«](#) - [Hrvatska enciklopedija](#)) (pristupljeno 20. 7. 2024.)

Sažetak

U ovom radu nastoji se sintetski pokazati političke poglede braće Antuna i Stjepana Radića na Bosnu i Hercegovinu. Na početku rada daje se pregled političkih prilika u Bosni i Hercegovini od okupacije, preko aneksije pa do završetka Velikoga rata. Nadalje, iznose se razmatranja glede odnosa Antuna Radića prema Bosni i Hercegovini, utemeljena na njegovim zapisima s putovanja u Bosnu i Hercegovinu, člancima objavljenima u listu *Dom* te drugim listovima u kojima je objavljivao do kraja Velikoga rata. Naposljetku, posljednji dio rada posvećen je mislima i pogledima Stjepana Radića. Uz pojedine pojedinosti iz njegova životopisa, središnji dio poglavlja zauzima rekonstrukcija njegovih stajališta, iznesenih u knjižici *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* te na predavanjima u Sankt Peterburgu i Moskvi. Dodatno se izlaže i glede pogleda S. Radića na srpsku politiku te o njegovim političkim vizijama i stajalištima nakon aneksije i za vrijeme Velikoga rata.

Ključne riječi: braća Radić, Antun Radić, Stjepan Radić, Bosna i Hercegovina, okupacija Bosne i Hercegovine, aneksija, Prvi svjetski rat

Abstract

This paper attempts to synthetically show the political views of the brothers Antun and Stjepan Radić regarding Bosnia and Herzegovina. Firstly, an overview of the political situation in Bosnia and Herzegovina is given, starting from its occupation, through the annexation, to the end of the Great War. Furthermore, considerations are presented about the relationship of Antun Radić with regards to Bosnia and Herzegovina, based on records from his travels to Bosnia and Herzegovina, articles published in the newspaper *Dom* and other newspapers, which he published until the end of the Great War. Lastly, the final part of this paper is dedicated to the thoughts and views of Stjepan Radić. Along with some details from his biography, the main part of the chapter is centered around the reconstruction of his views, presented in his booklet *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu* and his lectures in St. Petersburg and Moscow. Additionally, Radić's views on Serbian politics, as well as his political visions and positions after the annexation of Bosnia and during the Great War are also presented.

Keywords: the Radić brothers, Antun Radić, Stjepan Radić, Bosnia and Herzegovina, occupation of Bosnia and Herzegovina, annexation, World War I

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Stipe Trogrlić, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice povijesti i filozofije, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 20. rujna 2024.

Potpis:

Stipe Trogrlić

Izjava o pohrani i objavi ocjenskog rada

(završnog/diplomskog/specijalističkog/doktorskog rada - podcrtajte odgovarajuće)

Student/ica: Stipe Trogrlić

Naslov rada: Braća Radić i Bosna i Hercegovina do 1918.

Znanstveno područje i polje: Humanističke znanosti; Povijest

Vrsta rada: Diplomski rad

Mentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

Edi Miloš, izv. prof. dr. sc.

Komentor/ica rada (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

/

Članovi povjerenstva (ime i prezime, akad. stupanj i zvanje):

Josip Vrandečić, dr. sc.

Mladenko Domazet, prof. dr. sc.

Edi Miloš, izv. prof. prof. dr. sc.

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog ocjenskog rada (završnog diplomskog specijalističkog/doktorskog rada - zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada.

Kao autor izjavljujem da se slažem da se moj ocjenski rad, bez naknade, trajno javno objavi u otvorenom pristupu u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o visokom obrazovanju i znanstvenoj djelatnosti (NN br. 119/22).

Split, 20. rujna 2024.

Potpis studenta/studentice:

Napomena:

U slučaju potrebe ograničavanja pristupa ocjenskom radu sukladno odredbama Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima (111/21), podnosi se obrazloženi zahtjev dekanici Filozofskog fakulteta u Splitu.